

**Чернігівський національний педагогічний університет імені
Т. Г. Шевченка
Інститут історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського
Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник
М. М. Коцюбинського**

(ПОРТРЕТ Шрага)

ШРАГІВСЬКІ ЧИТАННЯ

Випуск I

Чернігів 2010

УДК 929Шраг: 94(477)“18/19”
ББК 63.3(4УКР)52–8
М 34

Редакційна колегія:

Коваленко О.Б. (відповідальний редактор);

Бутко С.В.;

Демченко Т.П. (відповідальний секретар);

Коцюбинський І.Ю.

Рецензенти:

Шандра В. С. – д-р іст. наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України;

Гринь Д. К. – канд. іст. наук, доцент кафедри історії Центрально-Східної Європи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

М 34 Шрагівські читання: збірник статей і матеріалів / Відп. ред. О. Коваленко. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. – Вип. I. – с.

ISBN

До збірника увійшли матеріали I–III Шрагівських читань, які відбулися у Чернігові у 2007 – 2010 рр. Вони присвячені постаті відомого українського громадсько-політичного діяча, уродженця Чернігівщини Іллі Шрага (1847–1919). Видання розраховане на істориків, учителів, студентів, усіх, хто цікавиться історією України.

Наша щира подяка спонсорам цього видання Олегу Олексійовичу Обушному, Ігорю Володимировичу Романенку, Івану Авеніровичу Шпаковичу.

УДК 929Шраг: 94(477)“18/19”
ББК 63.3(4УКР)52–8

ISBN

Автори статей 2010

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Ідея організувати читання, присвячені життю та діяльності уродженця Седнева, відомого українського громадського і політичного діяча, члена Української Центральної Ради, чернігівського адвоката Іллі Людвиговича Шрага виникла у 2007 р., коли в обласному центрі та на малій батьківщині І. Шрага проходили урочистості з нагоди 160-річчя від дня його народження. Приміщення для проведення читань люб'язно надала дирекція Літературно-меморіального музею-заповідника Михайла Коцюбинського, співробітники музею організували виставку документів і матеріалів про родину Шрагів, котрі зберігаються у фондах музею, підготували виступи на читання.

Упродовж 2008 і 2010 рр. відбулося ще два Шрагівських читання. На них пролунало чимало повідомлень київських науковців та чернігівських істориків і краєзнавців, у яких були піддані науковому аналізу такі проблеми: біографія І. Шрага та його чернігівське оточення; громадсько-політичне та культурно-мистецьке життя Чернігівщини в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст.; революційні події на Чернігівщині та в Україні 1905– 1907 рр. та 1917 – 1919 рр. у контексті громадсько-політичної діяльності І. Шрага.

До збірника увійшли матеріали трьох Шрагівських читань, автори яких подали тексти до початку листопада 2010 р.

МІСТЕЧКО СЕДНІВ – МАЛА БАТЬКІВЩИНА ІЛЛІ ШРАГА

На високих зелених крутогорах, над річкою Снов – красується це славне в історії України містечко, розкриває щирі обійми кожному, хто завітає до нього. Можна припустити, що так само привітно зустріли седнівці у першій половині XIX ст. лікаря – німця із Саксонії, доктора медицини Липського університету Людвіга Шрага, який на запрошення родини Лизогубів приїхав Чернігівщину і став на довгі роки їхнім домашнім лікарем. Мабуть, ніколи не думав Л. Шраг, що залишиться він у Седневі назавжди, що саме тут, в українській землі знайде вічний спокій.

Ймовірно, що лікаря привабила розкішна природа, але насамперед гостинність родини Лизогубів, які згодом стали його добрими й щирими друзями. У Седневі знайшов Л. Шраг і своє кохання: він одружився з дівчиною з роду Колодкевичів, яких ще звали Писаренками, бо один з Колодкевичів служив колись писарем, – як повідомив у своїй “Автобіографії” І. Шраг [1, с. 40]. Неподалік від будинку Лизогубів, на території їхнього маєтку, Л. Шраг отримав будинок для проживання, де й оселився з дружиною. У книзі про седнівські старожитності, написаній на початку XX ст., є згадка, укріплений вал із ровом тягнеться до садиби І. Л. Шрага, але цілісність його вже порушена [2, с. 14].

У 1847 р. у молодій парі народився хлопчик, якого назвали Іллею, бо побачив світ він через декілька днів після шанованого у народі свята св. Іллі. В майбутньому йому судилося стати відомим на Чернігівщині та по всій Україні діячем громадсько-політичного та національно-визвольного руху другої половини XIX – початку XX ст.

С. Єфремов у відомому некролозі людині-гармонії, присвяченому пам’яті І. Шрага, справедливо писав: «Не було, певне, на Україні свідомої людини, яка не знала б Шрага й не поважала його, як мало хто із селянства на

Чернігівщині не чув про «велику Шрагу» – свого повсякчасного заступника й оборонця, якого двері були раз у раз одчинені для всіх, хто потребував оборони і допомоги. [...] Як громадянин, народився небіжчик за тих часів, коли люди найбільше шукали гармонії духа й силкувалися витворити гармонію ту і в житті кругом себе й вірили, що це можливо, що це неминуче» [1, с. 162–163].

На все життя зберіг І. Шраг любов до своєї малої батьківщини, вдячність за щасливі роки дитинства.

Ми звикли до того, що історію країни пишуть у столицях, але робиться вона значною мірою на місцях: у маленьких містах, містечках, селах. «Робилась» вона у Седневі, причому в усі часи існування цього населеного пункту. В 40–60-х рр. XIX ст. тут було цікаве й повнокровне життя, яке впливало на формування свідомості допитливого й розумного підлітка. І. Шраг сам визнавав потужний вплив родини Лизогубів, з якою малий Ілля був тісно пов'язаний і місцем проживання, і працею батька, і дружбою з дітьми, адже сини Андрія Лизогуба були майже його однолітками. Уже в ранньому дитинстві цим молодим людям були прищеплені ідеї добра, справедливості, порядності. Прикладом для наслідування стало старше покоління Лизогубів.

Як відомо, містечко Седнів дісталось нащадку славного козацького роду Іллі Івановичу Лизогубу, колишньому полковнику кавалергардського полку, учаснику Бородінської битви і битви під Лейпцигом, у спадок. За мужність та відвагу, виявлені у Бородінській битві, його нагородили золотою шпагою. І. Лизогуб не стояв осторонь і суспільно-політичного життя того часу. Після його смерті було знайдено документ, який підтверджував приналежність офіцера до таємної масонської ложі «З'єднаних слов'ян» [3, с. 137]. Його хоробрості була віддана шана і у Седневі. В родовому маєтку, на честь перемоги над Наполеоном Бонапартом був збудований місток з червоної цегли, який зберігся й нині й називається «Червоний містик».

Ілля Лизогуб був одружений з дочкою фельдмаршала графа Гудовича – Елизаветою Іванівною. В 1821 р. подружжя остаточно переїхало жити до Седнева. Своїх дітей вони не мали, а тому в родовому маєтку майже цілорічно жив брат І. Лизогуба Андрій Іванович з родиною. На відміну від старшого брата він не мав бажання бути військовим, по закінченні Московського університету, якийсь час перебував на цивільній службі, але й вона не припала йому до серця. Після одруження з Надією Дмитрівною Дунін-Борковською, А. Лизогуб перебирається до батьківського маєтку і присвячує себе господарству [3, с. 139]. У подружжя народжуються діти, які росли оточені любов'ю і турботою не тільки батьків, але й родини дядька. Погляди старшого покоління Лизогубів відзначалися ліберальними та гуманістичними ідеями. Двері їхнього маєтку були завжди відкриті для гостей. Бажаним гостем Лизогубів був Тарас Шевченко, який принаймні двічі відвідав Седнів, кожного разу зупиняючись у Лизогубів. Кобзар обох братів любив і шанував, але помітніший слід в його житті залишив Андрій Іванович. Саме він був одним із небагатьох, хто не залишив поета в біді, коли Шевченка було заарештовано. Незважаючи на заборону листування, він не тільки писав листи в Орську фортецю, де Шевченко потерпав від солдатчини, але й допомагав йому фарбами, папером, грішми [4, с. 155].

Лизогуби й самі знали на мистецтві. Відомо, що Ілля і Андрій Івановичі самі, без сторонньої допомоги, розписали церкви в Седневі й Куликівці. Пізніше хрещеник Іллі Івановича І. Шраг дав таку характеристику братам Лизогубам: «Лизогуби були, як на той час, дуже видатні люди, культурні, добре освічені» [1, с. 40]. Вона, як бачимо, повністю збігається із висновками сучасних дослідників.

Усі свої найкращі людські якості, свої чесноти – любов до ближнього, уміння співпереживати, порядність А. Лизогуб передав сину Дмитру, якого цар відправив на ешафот. Але це сталося згодом, а поки що безжурно минали дні дитинства. Крім братів Лизогубів, І. Шраг як товариша дитячих ігор згадував Миколу Колодкевича – свого двоюрідного брата по материнській

лінії, а також синів місцевого священика Миколу та Василя Добровольських [1, с. 41]. Вони разом навчалися, гралися, ділилися своїми заповітними мріями.

Той дух, який панував в родині Лизогубів, суттєво вплинув на формування Іллі Шрага. Незважаючи на те, що родина, коли сину виповнилося 13 років, переїхала до Чернігова, він ніколи не поривав зв'язок із Седневом, тим більше, що його мати після смерті чоловіка Л. Шрага знову повернулася жити до цього містечка. У 1869 р. Шраг був виключений з Петербурзького університету за участь у студентському заворушенні і відправлений до Седнева під поліцейський нагляд [5, с. 21], і з цього часу вже надовго не покидав Чернігівщини. Дякуючи допомозі добрих людей, молодому вигнанцю пощастило знайти роботу в Чернігові.

На жаль, збереглося дуже мало джерел, які б дали точну інформацію про перебування Шрага та його власної родини у Седневі. Батьківський будинок, який він успадкував по смерті матері, використовувався як дача. Родичі І. Шрага засвідчили, що принаймні раз у рік – на святого Іллю (20 серпня за старим стилем) – сім'я І. Шрага та численні друзі збиралися у Седневі, щоб привітати іменника.

Помер І. Шраг у 1919 р. Його ім'я, що глибоко шанувалося сучасниками, було несправедливо забуте і довгий час навіть не згадувалося.

Сьогодні І. Шраг після довгих років замовчування повертається не тільки в історію України, але й на свою малу Батьківщину.

За часів незалежної України написано чимало праць про життєвий шлях та громадсько-політичну діяльність І. Шрага, його прізвище носить одна із вулиць Чернігова, проведено декілька Шрагівських читань. У 2007 р. з нагоди 160-річчя від дня народження на будинку Седнівської селищної ради була відкрита меморіальна дошка, яка навічно вшанувала ім'я нашого видатного земляка. Хочеться вірити, що написані далекого 1919 р. слова С. Єфремова про І. Шрага: «Напевно, в пам'яті людській останеться він надовго, як зразок ідеального громадянина, невсипущого працівника та

особисто прекрасної людини – щасливе поєднання внутрішнього благородства з околишньою величністю» [1, с. 163] будуть сприйняті нашими сучасниками як заклик до подальшого вивчення життєвого шляху діяча, активнішої пропаганди його справ і доробку.

-
1. І. Л. Шраг. Документи та матеріали / Упоряд.: В. М. Шевченко та ін. – Чернігів, 1997.
  2. Сапон В. Седнів: Історико-краєзнавчі етюди. – Ніжин, 2004.
  3. Самохіна Н. Рід Лизогубів в історії України // Містечко над Сномом: Збірник статей і матеріалів. – Ніжин, 2007. – С. 124–150.
  4. Шарпата Н. Тарас Шевченко у Седневі // Містечко над Сномом: Збірник статей і матеріалів. – Ніжин, 2007. – С. 150–159.
  5. Демченко Т. Батько Шраг. – Чернігів, 2008.

Тамара Демченко
(Чернігів)

ДЕЯКІ НОВІ ДАНІ ПРО РОДИНУ ІЛІ ШРАГА

Родинні зв'язки, дружні стосунки, симпатії й антипатії – все те, що називають приватним життям, є важливою складовою характеристики як звичайної людини, так і видатної історичної постаті. Тож ці сюжети постійно викликають інтерес не тільки у загалу, але й в істориків. Проте досить довго радянська історіографія прагнула вилучити із життєписів тих діячів, які визнавалися гідними вивчення й популяризації, факти, котрі могли б заплямувати світлий образ. Відтак біографії видатних осіб виглядали надто вже прикрашеними, вихолощеними, позбавленими людських рис, і, як наслідок, нецікавими. Становлення наукових засад біографістики відбувалося досить складно. Як вважав один із фундаторів цієї наукової дисципліни В. Чишко, проблема полягає в тому, що досліднику доводиться використовувати “всю сукупність джерел, біографічних досліджень та різновидову біографічну продукцію”. Окрім того, треба враховувати ще одну особливість складання наукової біографії, яку вищеназваний автор визначив так: “Оскільки об'єктом біографістики як науки є особа, діяч в історії як явище в його різноманітних зв'язках з суспільством, у сфері біографістики

діють закони історичної методології, методик та методів пізнання людини як особистості в історичному процесі; вони передбачають і залучення до наукового дослідження особистості як частини біографістики методик різних наук, в тому числі психології, соціології, філософії та літературознавства” [1, с. 6–7]. Зрештою, в українській історіографії була розроблена струнка теорія компонування наукової біографії, яка стала називатися просопографією. Як показала І. Старовойтенко: “5) деталі приватного життя, їх вплив на основну діяльність; 6) родинний статус, взаємостосунки між членами родини, ступінь впливу на особистість близьких людей, або приятелів”, посідають суттєве місце при складанні наукової біографії персоналії, аналізі складних переплетінь її долі [2, с. 7–8]. Використовуючи ці та деякі інші теоретичні положення, дослідники життєвого шляху та громадської діяльності І. Шрага, спробували відтворити і родинне життя чернігівського діяча [3, с. 201–210; 4, с. 251–252]. Відразу відзначимо, що ці наміри ускладнюються через брак і розрізненість матеріалів.

Зокрема, автор цих рядків у невеликому сюжеті про сім’ю “батька Шрага” свідомо (через фрагментарність відомих на той час матеріалів) оминула один цікавий факт із його біографії. Йдеться про наявність у Шрага позашлюбного, але усиновленого сина. Очевидно, що на цю тему, якщо й не накладалося табу, то вона не надто часто зринала у родинному листуванні [5], тому збереглося надто мало документів...

Старший син Іллі Шрага – теж Ілля (Ілія – так його ім’я записане в метричній книзі Катерино-Покровської церкви) народився 8 березня 1885 р. в Чернігові, охрещений у квітні того ж таки року. Мати дитини – “вдова Санкт-Петербурзького мешанина Александра Стефанова Георгондопулло, православного вероисповедания” [6, арк. 175 зв]. “Восприемниками” (хрещеними) новонародженого стали “председатель Черниговской Межевой палаты надворный советник Илья Андреев Лизогуб и вдова подполковника Феодосия Кириллова Крупицкая” [6, арк. 176]. А. Лизогуб – старший син Андрія Лизогуба, І. Шраг знав його ще з дитячих років, щиро з ним

товаришував, а Ф. Крупицька – його рідна тітка, сестра матері – Парасковії Кирилівни Шраг (уродженої Колодкевич). У своїй “Автобіографії” І. Шраг, до речі, згадує про Крупицьких [7, с. 40]. Звичайно, ці факти самі по собі не доводять, що І. Шраг був батьком дитини. Але згодом з’явилися й інші дані.

У Державному архіві Чернігівської області зберігається цікава справа “Дело Черниговского Губернского правления по прошению кандидата юридических наук Илии Шрага об усыновлении ему незаконнорожденного сына мещанки Александры Георгондопулло – Илии. Началось 25 января 1886 года, кончилось 6 ноября 1886 г.” [8]. Спочатку у течці було 17, а потім залишилося 13 аркушів. Крім важливості документів для заповнення прогалин у біографії І. Шрага (копії записів про хрещення, одруження, диплома про присудження ступеня кандидата юридичних наук, свідоцтва про зарахування до числа присяжних повірених Київської судової палати), вони викликають інтерес як ілюстрація до процедури усиновлення. У Російській імперії це питання належало до прерогатив самодержця.

Тому справа відкривається “прошением” І. Шрага до імператора:

“Всепресветлейший, Державнейший, Великий Государь Император Александр Александрович, самодержец Всероссийский, Государь Всемиловитвейший! [Звернення стандартне, віддруковане на бланку, тут же вказана й ціна бланку – 60 коп. сріблом. – *Т. Д.*]

просит присяжный поверенный,
кандидат юридических наук
Илья Людвигович Шраг,
а о чем, тому следуют пункты

I

В марте 1885 года у вдовы петербургского мещанина Александры Степановны Георгондопулло родился сын, Илия, крещеный 19 апреля того же года, который принят мною на воспитание; не имея собственных детей, и пользуясь правом, предоставленным законом лицам, пользующимся правами почетного гражданства, относительно усыновления приемышей и

воспитанников (примеч. к ст. 154 Т.Х, ч. 1^й по прод. 1881 г.), я желаю усыновить названного выше ребенка.

II К сему

Из прилагаемых при этом, в засвидетельствованных копиях, метрического свидетельства о моем рождении и диплома на степень кандидата юридических наук видно, что как по рождению, так и по воспитанию я пользуюсь правами почетного гражданства (502 и 506 ст. Т. IX Зак. о собр.), и что, следовательно, в отношении права усыновления ко мне применяются правила, изложенные в 151, 152, 154 ст. Т. X ч. 1^й и примеч. к последней статье по продол. 1881 г. – Рождение ребенка, об усыновлении которого я ходатайствую, доказывается прилагавшимся при этом метрическим свидетельством [Цього документу у течці немає. – Т. Д.], согласие его матери на такое усыновление удостоверяется прилагаемой при этом ее подпиской, отсутствие у меня детей, нахождение у меня на воспитании ребенка Илии и сама личность его матери устанавливаются удостоверением местной полиции, а согласие моей жены на усыновление доказывается подпиской, выданной ею и собственноручно ею подписанной.

На основании изложенного и прилагая при этом: метрическое свидетельство о моем рождении, диплом на степень кандидата юридических наук и свидетельство на звание присяжного поверенного, в засвидетельствованных копиях, метрическое свидетельство о рождении и крещении сына Александры Георгондопулло, Илии, с копией, удостоверение местной полиции о неимении у меня детей и о нахождении у меня на воспитании ребенка Илии, подписку его матери о согласии на усыновление и подписку моей жены,

Всеподданейше прошу

Дабы повелено было: незаконнорожденного сына вдовы С-Петербургского мещанина Александры Степановны Георгондопулло Илью, рожденного 8 марта 1885 года и крещеного 19 апреля того же года, усыновить мне и ввести его во все права, законным детям принадлежащие, с

присвоєнням йому моєї фамилии. – Прошение сие к поданию подлежит в Черниговское Губернское правление 1886 года января 25 дня, – к прошению мною сочиненному и переписанному, присяжный поверенный, кандидат юридических наук Илья Людвигов Шраг руку приложил.

Жительство имею в г. Чернигове, 1^й полицейской части, по Шоссейной улице, в доме Кривуши” [8, арк. 1, 1зв].

У справі є підписки О. С. Георгондопулло [8, арк. 3] і дружини Євдокії Захарівни Шраг про згоду на всиновлення. Причому перша з них із сином, як свідчать документи, мешкали разом із Шрагом, бо він забрав Іллю-молодшого 19 квітня 1885 р., відразу після хрещення [8, арк. 2], а Є. Шраг – на іншій квартирі. Нотаріус Яків Ісаакович Козинцев засвідчив: “в месте жительства ее в г. Чернигове, по Гончей улице, в доме Фесюковой, куда я, нотариус, по приглашению прибыл для совершения этого засвидетельствования. 1886 г., 7 января” [8, арк. 4]. 30 січня 1886 р. Губернське правління розглянуло питання про усиновлення, винесло позитивну ухвалу і 14 лютого того ж року відправило справу в “Правительствующий Сенат” [8, арк. 7]. Указ Олександра III був виданий 14 жовтня 1886 р. [8, арк. 10], а в листопаді, згідно з вищеназваним джерелом, І. Шрагу вручили копію постанови про усиновлення Іллі-молодшого [8, арк. 11 зв].

Очевидно, з юридичної точки зору документи складені бездоганно. Впадають в око ретельно підібрані документи, що з позитивного боку характеризують усиновлювача. Проте у справі відсутня будь-яка інформація особового характеру про О. С. Георгондопулло, навіть її рік народження не вказано. Складається враження, що вона була, кажучи сучасною мовою, сурогатною матір'ю. На нашу думку, укладачі документів, й І. Шраг у тому числі, свідомо здійснили замовчування, щоб затушувати роман усиновлювача і матері новонародженого. Не пощастило простежити подальшу долю і навіть встановити дату смерті Є. З. Шраг (в метричних книгах Чернігова не виявлено відповідного запису). Очевидно, сімейне життя

І. Шрага і матері його всиновленого рідного сина, не склалося. У 1890 р. він обвінчався з вдовою присяжного повіреного Єлизаветою Ісааківною Віхман (уродженою Мачерет) [9, арк. 119 зв]. Ймовірно, О. С. Георгондопулло виїхала з сином із Чернігова.

У особистому фонді І. Л. Шрага в Чернігівському історичному музеї ім. В. Тарновського (далі – ЧІМ) зберігаються два листи, які безпосередньо стосуються його старшого сина. Це лист О. С. Георгондопулло (діловий, холодний, без зазначення дати і місця, звідки відправлений). Вона просила: “Будьте добры, ответить мне к какому сословию причисляется мой сын”. Жінка твердила: “сыну необходимо надо иметь подлинные бумаги, а на его бумагах написано “копия”, а этого нельзя”, просила вислати “подлинную метрику” [10]. І. Шраг (він мав таку звичку) на листі написав: “Ответ[ил] 4 июня” (але без року). Ймовірно, що вимога щодо оригіналу метрики пов’язана зі вступом хлопчика до школи. І. Шраг, мабуть, вислав документ, бо у вищезгаданій справі течці він відсутній.

Ще один цікавий документ – лист, датований 2 лютого 1914 р., надісланий із Цюриха. Його написала М. П. (Марія Петрівна) Шраг – дружина Іллі Шрага-молодшого (Льоні). В листі йдеться про фінансові труднощі молодій сім’ї, викликані купівлею в жовтні 1913 р. фотографічної лабораторії. Авторка не приховує своєї тривоги з приводу душевного стану чоловіка: Льоня “еще нервнее стал, не знаю, как он будет работать и так относиться к неудачам, надо ведь ко всему быть готовым, нельзя же чтобы все так гладко шло, надо выждать пока хватит сил, а потом уже прикрывать лавочку...”. Вона підкреслює, що чоловік відмовився писати батькові й сама ображена на І. Шрага: “Не писала Вам потому, скажу откровенно, я обижена на Вас, что Вы в 5 лет не могли к нам приехать. Я никак не могу себе представить, как это отец не хочет повидать своего сына в таком исключительном положении, Вы сами видите, сколько он переменил промыслов, мой отец (Царство ему небесное, умер без меня) всегда говорил, девять промыслов, а 10 голод...”. “Но теперь я ко всему привыкла и к

письмам Алекс[андры] Степ[ановны], и к Вашему нехотению повидаться с Леной”. Далі в листі повідомляється, що Олександра Степанівна прислала сину 200 рублів. Що відповів Шраг – невідомо, але в листі знаходиться корінець квитанції на грошовий переказ – 75 рублів [11].

На цьому інформація про цю гілку Шрагового роду обривалася...

Восени 2009 р. до Чернігівського історичного музею зателефонувала жінка з Росії, яка повідомила, що вона – онука Іллі Шрага-молодшого й цікавиться його батьками. В результаті телефонних розмов і обміну електронними листами ми отримали від правнучки Іллі Людвиговича Шрага – Марини Євгенівни Шраг, яка мешкає у Санкт-Петербурзі, електронні копії унікальних документів, які проливають світло на подальшу долю старшого сина Шрага, його матері, дружини й нащадків. Це – фотографії Іллі Ілліча, його нареченої, а потім дружини Марії Петрівни, єдиного сина цієї пари, старшого онука І. Шрага – Євгена, лист І. Шрага до вищезгадуваної М. П. Шраг, довідка про її роботу в Чернігові у 1919 – 1920 рр., газета з некрологом про смерть Є. І. Шрага – всього 15 одиниць. У свою чергу, автор цих рядків надіслала копії наявних у Чернігові документів правнучці І. Шрага.

Марина Шраг дуже зацікавилася своїм родоводом, збиралася відвідати Чернігів. Будемо сподіватися, що її мрія побувати в місті, де жив її прадід і народився дід, здійсниться. На жаль, її батько помер, коли вона була дитиною, відтак не стало людини, яка могла б поділитися спогадами, чимало фотографій і документів втрачено, тому у неї збереглося не так багато даних. Проте з тих матеріалів, які були люб’язно нам передані, можна зробити певні висновки.

Ілля Шраг-молодший навчався в російському інституті/університеті (про те свідчить його фотографія у мундирі й шинелі, очевидно, студента технічного вузу) з товаришем. На лицьовій стороні фото напис: “Eichenwald. Moskov”. На іншому фото він виглядає старшим: сидить у папасі й пальті, у чоботях, крізь вилоги коміру видно гудзик якогось мундира. Можна

припустити, що юнак брав участь у революційних подіях і змушений був емігрувати до Швейцарії.

У родинному архіві Шрагів збереглося і два фото його дружини Марії Петрівни Шраг (її дівоче прізвище, як повідомила М. Шраг, Інзер). На одній із світлин, із зазначенням прізвища фотографа у Твері – вона зовсім юна. Інше, зимове, фото зроблено у Москві на Арбаті й має напис на звороті: “невестой, ноябрь 22го 1908 года”. Оскільки єдиний син подружжя Євген народився у 1909 р. (точна дата невідома), то можна припустити, що І. Шраг-молодший та М. Інзер одружилися наприкінці 1908 чи на початку наступного року. От тільки, де – в Росії чи на еміграції?

Цикл наступних фотографій умовно можна назвати швейцарським. На одній з них зафіксована щаслива родина: усміхнений батько, мати, між ними схожий на янголятко хлопчик років чотирьох. На двох наступних світлинах син Женя сам. Можна припустити, що фотографував його батько. Завершує цю невелику добірку зображення стели на цвинтарі з чітко викарбуваним написом: “Борцу за свободу и счастье России Илье Шрагу от безумно любящей и страдающей матери. Родился 8 марта 1885 г. Умер 5 декабря 1914 г.” Перед пам’ятником кущ білої лілії. Отже, І. Шраг-молодший не дожив і до свого тридцятиріччя. Причини його смерті, обставини спорудження пам’ятника залишаються невідомими. Згідно інформації М. Шраг, її дідусь помер і похований у Швейцарії (можливо, в Цюриху). Той факт, що його вдова і син мешкали у цій країні засвідчує паспорт, виданий 24 липня 1917 р. у Берні повіреним Російського Тимчасового уряду у Швейцарії “российской гражданке, бывшей политической эмигрантке Марии Петровне Шраг с сыном Евгением” “для возвращения в Россию через Францию и Англию”. Документ помережаний візами, печатками та підписами урядовців не тільки вищеназваних країн, на ньому є позначки і шведських чиновників. Ймовірно, восени мати з сином нарешті дісталися до Москви. І. Л. Шрагу лист надійшов уже на початку зими, але, очевидно, відправляли його набагато раніше. І. Шраг відповів невістці 12 грудня 1917 р.

Він писав, що не може приїхати у Москву, але запрошував до себе у гості, просив вислати фотографії, цілував онука. Зрештою вдова старшого сина І. Шрага з його онуком приїхали до Чернігова. На жаль, невідомо, коли це сталося. Зберігся тільки документ, який засвідчує, що М. П. Шраг з січня 1919 р., “после освобождения Черниговщины от петлюровщины” і до 10 лютого 1920 р. працювала в губернському відділі соціального забезпечення, більше того, була його організатором, а згодом очолила підвідділ охорони дитинства. У довідці вказано: “Все возложенные революционной властью обязанности на тов. Шраг последней выполнялись честно”. Можна припустити, що М. П. Шраг з сином приїхали до свекра й дідуся у 1918 р., після смерті останнього (квітень 1919 р.) затрималися у Чернігові ще майже на рік, а потім повернулися до Москви.

Яким чином Євген Іллєч опинився в Якутську, можна тільки гадати. Щоправда, радянська історія 20 – 30-х рр. ХХ ст. дає однозначну причину такого переміщення, (арешти, табори, заслання), але достовірної інформації ми не маємо. Натомість є три фотографії старшого онука І. Шрага. На одній він знятий у формі матроса річкового флоту, на двох інших у цивільному одязі. Фото, де Є. Шраг зображений у повний зріст, підписане: “Курорт Дарасун, 18. III. 60”. Очевидно, це одна з останніх фотографій Шрага-онука. Серед надісланих його донькою документів є некролог із газети “Разведчик недр” – органу Якутського геологічного управління і теркома (територіального комітету) профспілки робітників геологорозвідувальних робіт – за 6 березня 1961 р. У некролозі подані скупі біографічні відомості: Євген Іллєч Шраг раптово помер 25 лютого в Якутську. Народився у 1909 р., у 1932 р., отримавши середню освіту, став штурманом-судноводієм. Все життя пропрацював на водному транспорті, і остання його посада – старший інженер-інспектор по флоту Якутського геологічного управління.

Такими є дані про одну із гілок Шрагового роду – сім’ї його старшого сина. У цьому сюжеті багато прогалин, виразно проступають давні образи й непорозуміння. Але факти доводять, що І. Шраг не покинув напризволяще

свого сина, підтримав, настільки зміг, невістку й онука. Ця історія, відтворена завдяки щирій зацікавленості його правнучки, на нашу думку, засвідчує справедливість висновку, зробленого нами у монографії про І. Шрага: він був гарним сім'янином [3, с. 205]. За дивним збігом обставин – саме на III Шрагівських читаннях, де був оприлюднений цей матеріал, одна з упорядниць корпусу епістолярної спадщини Є. Чикаленка й А. Ніковського І. М. Старовойтенко презентувала книгу листування вищеназваних діячів. Там є згадка про І. Шрага, що прямо стосується нашої теми. 5 червня 1915 р., повернувшись із Чернігова, А. Ніковський писав Є. Чикаленку: “У Чернігові музей Тарновського та І. Л. Шраг з сем'єю найбільше цікаві особливості цього поганенького міста” [12, с. 300]. Хоча оцінка Чернігова несправедлива, але те, що родина Шрагів дістала статус свого роду місцевої пам'ятки, служить підтвердженням нашого висновку.

-
1. Чишко В. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності. – К., 1996.
  2. Старовойтенко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наук. праць: – К., 2006. – Число 13: У двох част. – Част. 1.
  3. Демченко Т. Батько Шраг. – Чернігів, 2008.
  4. Рахно О. Ілля Шраг // Рахно О. Чернігівські земці (історико-біографічні нариси). – Чернігів, 2009.
  5. У листах до І. Шрага його матері П. К. Шраг та двоюрідної сестри У. М. Колодкевич подібна інформація відсутня.
  6. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 505.
  7. І. Л. Шраг: Документи і матеріали / Упоряд. В. М. Шевченко та ін. – Чернігів, 1997.
  8. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 132^а – Спр. 18. Щира подяка доценту О. Я. Рахну, який звернув увагу автора на ці документи.
  9. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1686. Щира подяка кандидатові історичних наук Г. В. Морозовій за надану інформацію про відповідний запис у метричній книзі.
  10. ЧІМ. – Ал № 59 – 603/240/12. – Арк. 18 – 19.
  11. ЧІМ. – Ал № 59 – 603/230.
  12. Є. Чикаленко, А. Ніковський. Листування. 1908 – 1921 роки / Упоряд.: Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко. Вс. ст.: Ю. Середенко, І. Старовойтенко. – К., 2010.

Оксана Оніщенко
(Чернігів)

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТУ ДОНЬКИ І. ШРАГА – ОЛЕНИ ЧУДНІВСЬКОЇ

Олена Іллівна Чуднівська народилася 26 липня 1893 р. у Чернігові в родині відомого юриста та громадсько-політичного діяча Іллі Людвиговича Шрага та його дружини Єлизавети Ісаківни [1]. Зростала Олена у дружньому сімейному колі разом з братами Володимиром та Миколою, дітьми від першого шлюбу матері.

На жаль, не збереглося документів про її навчання у Чернігівській гімназії. Відомо, що вона виховувалася в українському дусі, спілкувалася з родиною Грінченків, користувалася їхньою бібліотекою [2]. Крім того, в її розпорядженні була багата бібліотека батька, і дівчина здобувала знання і самотійно.

Упродовж 1912 – 1916 рр. Олена навчалася на історико-філологічному відділенні Вищих жіночих курсів у Москві. Навчання тривало чотири роки. Програма курсів включала як гуманітарні, так і природничі науки. Молоді жінки вивчали раніше недоступні для них предмети – філософію, стародавню літературу тощо [3].

Перебуваючи у Москві, Олена активно спілкувалася з “московськими українцями”, відвідувала заняття з гри на бандурі в гуртку “Кобзар” [4].

Після закінчення навчання Олена Шраг повернулася до Чернігова, де 24 липня 1916 р. одружилася з молодим поручиком Василем Кіндратовичем Чуднівським, 1892 року народження [5]. Спогади про В. Чуднівського залишив М. Ковалевський: “Цікавим хлопцем був також Василь Чуднівський із старої козацької родини із Борзенщини. Він дуже добре вчився в реальній школі і всі пророкували йому, що буде добрим інженером. Однак, так не сталося. По закінченні реальної школи він вступив, як і мій старший брат Кирило, до Петрово-Розумовської академії під Москвою і став агрономом, а пізніше відомими кооператором” [6].

На момент одруження Василь Чуднівський мав проходити військову службу, тож одразу після весілля молоде подружжя переїхало до Оранієнбаума.

18 січня 1919 р. у родині Чуднівських народилася донька Тетяна [7].

З 20 червня 1919 р. до кінця 1922 р. О. Чуднівська очолювала 3-й Радянський музей [8]. Їй доводилося працювати у складних умовах, але вона долала труднощі досить оперативно. Вже 28 червня 1919 р. вона повідомила Комітет з охорони пам'яток мистецтва і старовини про те, що завершено складання опису експонатів, і музей готовий до відкриття [9].

О. Чуднівська з самого початку відкриття музею турбувалася, щоб він був відкритий для відвідувачів щоденно, регулярно проводилися екскурсії. Збереглися дані про те, що в 1920 р. музей відвідала 1401 особа і було проведено 20 екскурсій, а протягом 1921 р. – 1833 особи й 51 екскурсія [10].

Крім того, музейні працівники провадили значну пошукову, наукову, експозиційну, екскурсійну роботу, незважаючи на надзвичайно важкі умови: низька платня, неопалювані приміщення, брак коштів і уваги з боку місцевої влади. У звітах Чернігівського губернського відділу освіти збереглися дані про непоодинокі випадки захворювання музейних працівників, оцінені як “исход самоотверженного отношения к музейному делу” [11]. В архіві знаходимо і лікарняний лист самої Олени Чуднівської за грудень 1919 р. [12]

Та попри всі труднощі, 3-й Радянський музей за роки роботи Олени Чуднівської постійно приймав відвідувачів, поповнювався новими експонатами. Станом на січень 1925 р. в музеї налічувалося 1335 експонатів, серед яких пам'ятки живопису, кераміки, зброї, меблів і 1568 книг [13].

О. Чуднівська працювала в Чернігові в 3-му Радянському музеї до кінця 1922 р.

Доля її чоловіка склалася зовсім по-іншому. Як відомо, в роки революції Василь Чуднівський активно прилучився до українського національно-визвольного руху. У червні 1920 р. він був затверджений на посаді заступника міністра народного господарства уряду УНР [14].

З наступом більшовиків Василь Чуднівський разом з урядом УНР змушений був залишити Україну і перейти на територію Польщі. Збереглися дані, що восени 1920 р. у місті Здолбунові (з 1939 р. райцентр Рівненської області) працювала книгарня “Відбудова”, заснована колишнім віце-міністром уряду УНР Василем Чуднівським. Діяла вона під керівництвом центрального правління “Просвіти” у Львові, мала на меті з допомогою місцевих “Просвіт” і кооперативів розповсюджувати українські часописи, книги, закладати бібліотеки, читальні, щоб “запобігати полонізації українського населення і приготувати народ до самостійності” [15].

Проте Василь Чуднівський не залишився на еміграції, є дані, що він повернувся на Батьківщину, де на нього чекала родина. Сталося це у проміжку від осені 1920 до осені 1922 р., коли доньку подружжя Тетяну зареєстрували у чернігівському загсі. На цей час В. Чуднівський працював у Чернігові завідувачем заготконтори [7].

Згідно з деякими іншими даними, протягом 1927 – 1928 рр. подружжя Чуднівських мешкало у Харкові, де Олена Іллівна працювала у музеї українського мистецтва [16].

На жаль, подальша доля родини Олени та Василя Чуднівських маловідома. Їхні сліди обірвалися після терору 1937 р., який чоловік, ймовірно, не пережив. [17].

Відтак вивчення життєвого шляху членів визначних родин наших земляків, включно з нащадками І. Шрага, триває.

---

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 967. – Арк. 104.

2. Інститут рукопису національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. III. – № 40049.

3. Эвенчик С. Л. Высшие женские курсы в Москве // Опыт подготовки педагогических кадров в дореволюционной России и в СССР. – М., 1972; История педагогики и образования / Под ред. А. И. Пискунова. — М., 2003.

4. І. Л. Шраг: Документи і матеріали. – Чернігів, 1997. – С. 142 – 143.

5. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1618. – Арк. 327.

6. Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Іннсбрук, 1960. – С. 30.

7. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 3577. – Арк. 121 зв., 122.

8. Арендар Г., Лихачова С. Чернігівський історичний музей у 20–90-ті рр. // Родовід: Наукові записки до історії культури України. – К., 1996. – Ч. 2 (14). – С. 45.
9. ДАЧО. – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 68.
10. ДАЧО. – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Спр. 692. – Арк. 126.
11. ДАЧО. – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Спр. 1528. – Арк. 60.
12. ДАЧО. – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 155.
13. ДАЧО. – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Спр. 1862. – Арк. 287.
14. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали: У 2-х томах, 3-х част. / Упор. В. Верстюк (голова) та ін. – К., 2006. – Т. 2. – С. 81.
15. Радіонова Н. Громадсько-політична діяльність Антона Нивинського на Волині (1890 – 1945 рр.) // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею: Матеріали наукової конференції 25–26.10.2006 р. – Рівне, 2006. – Вип. IV. – С. 200–203.
16. Білокінь С. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст. – К., 2006. – С. 60.
17. Демченко Т. Батько Шраг. – Чернігів, 2008. – С. 209.

Олена Леонтович
(Київ)

ОДНОДУМЦІ

Вивчаючи оточення Іллі Людвиговича Шрага, не можна не звернути увагу на постать Володимира Миколайовича Леонтовича, мешканця Лубенщини, теж юриста за освітою, українського письменника, культурно-громадського і державного діяча, члена Центральної Ради, міністра землеробства за часів гетьманування Павла Скоропадського. З 90-х рр. ХХ ст він був депутатом Лубенського повітового та Полтавського губернського земств, членом «Просвіти», членом ТУП, одним із засновників та головою «Товариства підмоги українській літературі, науці і штуці». Життєві шляхи цих двох діячів не могли не перетинатися.

Немає жодних сумнівів, що В. Леонтович й І. Шраг були особисто знайомі. Так, у листі Бориса Грінченка до В. Леонтовича від 18 вересня 1897 р. є такі рядки: «І. Л. Шраг сказав мені, що Ви закликали земляків писати до російських самописів про нашу літературу і що Ви маєте змогу поклопотатися в редакції «С.-Петербуржских Ведомостей», щоб там надрукували статтю, коли така буде» [1, с. 261]. Тобто адресант посилається на людину, яка спілкується з адресатом. А в листі В. Леонтовича до Михайла Коцюбинського від 16 травня 1911 р. є така згадка про Іллю Шрага, яка переконала б і запеклого опонента (коли б такий з'явився). Тут йдеться про

матеріальну допомогу Коцюбинському, яку надавав Леонтович. Отже: «Посилаю їх (гроші – *О. Л.*), вже вибачте, не телеграфно, а поштою, бо Іл[ля] Л[юдвигови]ч казав мені, що ще встигнете їх одержати» [2, с. 169].

У 1903 р. Ілля Людвигович і Володимир Миколайович їхали в одному потязі (як згадує Олександр Лотоцький, усі українці посідали в один потяг) до Полтави на відкриття пам'ятника І. Котляревському. Сам В. Леонтович залишив про цю видатну подію цікаві спогади, в яких хоча й не згадується особа І. Шрага, але йдеться про представників від Чернігівщини – М. Коцюбинського та О. Андрієвську [3, с. 180–181]. Є й знамените фото, на якому зафіксовані й І. Шраг, і В. Леонтович серед цвіту української інтелігенції. І оживають на ньому їхні обличчя, і чується жвава розмова про те, що кожен робить на спільній громадській ниві, і постають гострі питання, які ятрили їхні душі. Бо ж вони були не просто сучасниками, не просто знайомими, а людьми одного ідейного напрямку, що разом працювали на, як тоді казали, українську справу, жили інтересами України. Адже обидва були палкими її патріотами, хоч один був сином німця з Саксонії, а інший – онуком француза.

Результати їхньої праці нерідко співпадали, бо боліло їм одне й те саме. І в цьому переконує такий факт їхньої громадської діяльності.

Відомо, що Ілля Шраг ще у 1893 р. подав на розгляд Чернігівського губернського земського зібрання доповідь, в якій «пропонував прохати Уряд, аби: 1) дозволено було вживати народню мову по школах Чернігівської губернії, 2) дозволено було виданне українських учебників і народних читанок, 3) дозволено було мати українські книжки по шкільних бібліотеках» [4, с. 46]. Відомо також, що більшість гласних Чернігівського земства відреагували на цю заяву гостро негативно, внаслідок чого розгляд питання затягнувся на багато років. Але Ілля Шраг не здавався і, заручившись підтримкою поступових депутатів знову подав свої пропозиції. Лише у 1900 р. земство таки ухвалило їх і подало до вищих інстанцій.

У 1901 р. гласний Полтавського губернського земства Володимир Леонтович представив 37-му черговому зібранню доповідь під назвою «До питання про складання підручників для сільських шкіл Полтавської губернії».

Цьому вчинку письменника передувала побудова ним у рідному селі, де він жив багато років, двокласної школи та утримання за власний кошт учителя. Але він не тільки збудував школу, що було характерним для небайдужих до освіти народу дідичів (наприклад, школу для сільських дітей у с. В'язівка на Хорольщині побудував М. Устимович), а й детально вивчив постановку навчання, проаналізував підручники і прийшов до невтішного висновку, що ці російські підручники (читанка і збірник задач), автоматично перенесені з Росії в сільські школи України, шкідливі для українських дітей, які не знають російської мови. Змушені навчатися чужою їм мовою, навіть без пояснення невідомих та незрозумілих школярам слів рідною мовою, вони погано навчаються. Такий підхід, як відзначив В. Леонтович, веде до зниження якості засвоєння й осмислення матеріалу та інших негативних наслідків [5, с. 18–19]. У своїй доповіді гласний відверто вказав на занепад системи освіти для народу. Чим пояснити, запитував він, що шкіл в Україні менше, ніж їх було у ХУІІ – ХУІІІ століттях, коли населення само організовувало школи при кожній церкві? Повне витіснення української мови зі школи впливає на моральний стан учнів. Діти починають соромитися своєї мови, відчуваючи її упослідженість, а це веде «до зниження почуття самоповаги і власної гідності», до втрати своєї національної ідентифікації, до «зневаги своїх батьків та співгромадян» [5, с. 20]. Ось про які кардинальні недоліки тодішньої початкової освіти мав сміливість публічно заявити В. Леонтович, катастрофічні наслідки тривалої дії якої він пророчо передбачав.

Тому він домагався викладання у школах рідною мовою, написання нею підручників на конкурсній основі і наявності у бібліотеках книжок українських письменників. Вимагаючи «допущення рідної мови до навчання

у школах», він, як й І. Шраг, посилався на західноєвропейські педагогічні авторитети, але насамперед звернув увагу на міркування К. Ушинського та О. Потебні [5, с. 13], а також проаналізував звернення до уряду земських зібрань Полтавської, Херсонської, Чернігівської губерній та Харківського комітету грамотності.

Як бачимо, співзвучність між думками Іллі Шрага і молодшого за нього на 19 років Володимира Леонтовича дивовижна.

До честі Полтавського земства треба визнати: позитивне рішення по даній доповіді без довгих дебатів, попри велику групу прихильників самодержавної політики, було ухвалене одразу по ж заслуховуванні доповіді, що стало, на нашу думку, виявом згуртування представників різних таборів на ґрунті національних інтересів.

Ось так працювали ідейні побратими, соратники, однодумці – Ілля Шраг і Володимир Леонтович, так опікувалися проблемами рідного краю, так перегукувалася їхня праця, до останку присвячена Україні.

-
1. Леонтович В. Листи // Леонтович В. Зібрання творів: У 4-х т. – К., 2006. – Т. 4. – С. 55 – 445.
  2. Листи до Михайла Коцюбинського: У 4-х т. / Упоряд. та ком. В. Мазного. – Ніжин, 2002. – Т. III. – 480 с.
  3. Леонтович В. З часів 1890 – 1917 років // Леонтович В. Зібрання творів: У 4-х т. – К., 2005. – Т. 3. – С. 176 – 193.
  4. Демченко Т. Батько Шраг. – Чернігів, 2008.
  5. Леонтович В. К вопросу о составлении учебников для сельских школ Полтавской губернии // Леонтович В. Зібрання творів: У 4-х т. – К., 2006. – Т. 4. – С. 7 – 22.

Інна Старовойтенко,
(Київ)

ІЛЛЯ ШРАГ У ГРОМАДСЬКО-КУЛЬТУРНИХ ТА ВИДАВНИЧИХ ЗАХОДАХ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ ПОЧАТКУ ХХ ст.

Ілля Людвигович Шраг – український громадсько-політичний і земський діяч, публіцист, адвокат і блискучий промовець – належить до відомих в історії українського націєтворення початку ХХ ст. постатей. Вона

колеритно вимальовується у гроні тих ідейних натхненників, які взялися за справу національного відродження послідовно й цілеспрямовано: через визволення з неволі забороненого друкованого слова рідною мовою, закладення українського видавництва, бажання пробудити національну свідомість багатомільйонного народу, звернути його увагу на власну героїчну історію і багату літературу. За умов тієї доби це було непросте завдання, тому що імперська політика Росії щодо України дала вже свої невтішні наслідки: більша частина населення була денационалізована, знаходилася під гнітом репресій та адміністративного тиску. Нескореною залишилася лише краща частина українства: інтелігенція, яка вирішила протистояти імперським заборонам та відстоювати власну національну ідентичність, ті особливості, які склалися історично і виокремлювали українців з-поміж інших народів.

Саме до того покоління українців, подвижників національної ідеї та справи, належав і чернігівський адвокат, а згодом член перших українських політичних партій, Товариства українських поступовців, провідник його чернігівського осередку та голова товариства “Просвіта” Ілля Шраг. Його постать проглядається у численних заходах української громади початку ХХ ст. Їх можна відтворити за сукупністю джерел, але найпотужнішим серед них є листування провідників українського руху, яке сьогодні активно вводиться до наукового вжитку і відкриває нові фактичні дані про ту добу, її представників та найпомітніші події. У даній розвідці будуть використані переважно корпуси листування відомого громадсько-культурного та політичного діяча, “духовного” родича І. Шрага – Є. Чикаленка з М. Грушевським, С. Єфремовим, П. Стебницьким для відображення участі І. Шрага у житті української громади початку ХХ ст.

Одним із завдань українського руху стали заходи із зняття заборон на українське друковане слово, тобто Емського указу 1876 р. Із листа Є. Чикаленка до М. Грушевського від 6 грудня 1904 р. та інших джерел відомо, що серед перших організацій, котрі клопоталися визволенням

українського друкованого слова, були київське “Товариство грамотності”, яке очолював В. Науменко, Полтавське та Чернігівське земства [1, с. 57]. У Полтавському земстві ще в 1891 р. В. Леонтович прочитав реферат, в якому висунув вимогу допустити українські книжки у шкільні й народні бібліотеки, не виключаючи і Св. Письма українською мовою, та зрівняти права української літератури з російською [2, с. 2]. Згодом Полтавське земство виступило за запровадження вивчення української мови у школи і звернулося до уряду з проханням надати земствам право ввести у школах: “Українську мову в школі треба ставити не лише за помічну до пояснювання, але за мову, якої повинно ся вчити рівно з московською”. Губернське земське зібрання ухвалило також рішення про видання щоденної газети “Лист Полтавського земства” з статтями українською і російською мовами; оголосило конкурс на популярний підручник з хліборобства двома мовами та звернулося до уряду з вимогами скасувати закон 1876 р. [3, с. 1].

Подібні домагання висунули і діячі Чернігівського губернського земства. Ще в 1898 р. земські збори у Чернігові постановили звернутися до уряду з вимогою скасувати усі розпорядження, що забороняли бесіди лікарів з народом українською мовою. У 1900 р. на основі рефератів І. Шрага та ухвали повітового Борзенського земства було сформульовано вимогу домагатися від уряду скасування заборон на видання українською мовою книжок педагогічного, науково-популярного й мистецького змісту та допустити їх у сільські та шкільні бібліотеки на однакових умовах з російськими книжками. Подібні вимоги прозвучали й на з'їздах земських лікарів та представників повітових земств Чернігівської губернії. Лікарі ухвалили видавати популярні книжечки з медицини та гігієни українською мовою.

На початку 1905 р. українці наважилися відрядити до Петербурга депутацію з метою привернення уваги уряду до пригнобленого становища українського слова, до складу якої увійшов й І. Шраг. Разом із В. Науменком, М. Дмитрієвим, О. Косач (Оленою Пчілкою) у 1904 р. він відвідав прем'єр-

міністра Росії С. Вітте. Згодом І. Шраг згадував у своїй “Автобіографії” про цю подію: прем’єр-міністр “прийняв нас дуже ласкаво, попросту, і мав з нами досить довгу розмову. Він так себе поводив, що за якийсь час нам здалося, що ми сидимо не в кабінеті президента кабінету міністрів, а у доброго знайомого. Вітте обіцяв нам уважно розгледіти докладну записку, яку ми йому подали і зміст якої коротенько переказали, і пообіцяв, що все зробить, щоб задовольнити наші бажання, але додав, нашвидку цього не можна зробити. “Вы долго ждали, господа, – сказав на прощання Вітте, – подождите еще месяца три” [4, с. 79].

Українці подали доповідну записку, в якій висловили бажання зняти заборони на вживання української мови та дозволити друкувати нею Святе Письмо. Ці перші переговори українців з імперським урядом були результативними: після зустрічі з українською депутацією прем’єр-міністр звернувся до Російської академії наук, університетів і генерал-губернатора, щоб ті подали фактичний матеріал про обмеження української мови.

На 1904 – 1905 рр. припадає народження перших політичних партій Наддніпрянщини – спочатку Демократичної Української партії, а потім Радикальної, яка відокремилася від демократів. Проте згодом стала зрозуміла помилковість цього дроблення, і члени обох партій розпочали переговори про об’єднання. Як свідчать сучасники, то була непроста справа. Для її залагодження були підібрані “дипломати” – Є. Чикаленко, І. Шраг та Є. Тимченко. Вони виробили умови об’єднання демократів з радикалами. Через деякий час представники обох партій зустрілися у помешканні Є. Чикаленка у Києві на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 56. До об’єднавчої комісії увійшли зазначені особи від демократів і Б. Грінченко та М. Левицький від радикалів (третього учасника Є. Чикаленко не пам’ятав). Вони легко зійшлися на назві “Демократично-Радикальна партія” та її програмі, бо мали схожі позиції. Проте переговорний процес ледь не зірвала вимога радикалів, зачитана Б. Грінченком: київська група партії (вона ж – її ЦК) констатувала, що залишається автономною громадою об’єднаної партії і

виконуватиме в ній видавничі функції цілком самостійно. Демократична ж партія повинна була виділити їй фонди для видання літератури та газети, при цьому не втручаючись у роботу редакційного комітету. Група натомість зобов'язувалася вести газету згідно з програмою об'єднаної партії. Звісно, демократи з такою умовою не погодилися. Є. Чикаленко описав їхню реакцію на неї так: “Обурений Шраг аж підскочив і своїм громовим басом відповів:

– Ми нічого не можемо мати проти автономії вашої групи, бо вся наша партія складається з автономних громад, але ми не можемо погодитися на монополію цієї групи у видавничих справах партії.

– А я додав:

– Так само ми не можемо згодитися на виплату “контрибуції”, яку хоче накласти на нас Радикальна партія, бо не вважаємо себе подоланими. Газету і ми маємо видавати, але наша партія не спроможеться на такі великі фонди і нам всім гуртом треба їх добувати, а редакційний комітет складуть, певне, ті, що дадуть гроші на видання” [5, с. 287–288].

Одним із завдань українського руху була активна участь її учасників у виборах до I Державної Думи. Незважаючи на неоднотайність у ставленні до виборчого процесу різних партій та політичних сил, українці таки вирішили взяти в ньому участь для проведення своїх кандидатів та використання трибуни російського парламенту для декларування національних вимог та відстоювання історичних прав. Результати виборів продемонстрували невтішний факт: відірваність української інтелігенції від народу, особливо селянства, яке її майже не знало, а тому й проігнорувало на виборах. Є. Чикаленко підсумовував в одному з листів до М. Грушевського ситуацію так: “Скрізь по селах, т. є. по повітах, селяне проводять тільки селян і нікого з інтелігенції не пускають. Між инчими провалили й мене, Леонтовича, Шрага, Грабенка, може, дехто пройде від городських виборців, а по селах вже пропало діло. Побувавши на виборах, я боюсь, що коли Дума складеться переважно з селян, то вони провалять нашу школу, всякі свободи і

будуть покірливі слуги бюрократії” [1, с. 74]. Такі песимістичні передбачення таки справдилися, бо в Державну Думу пройшли переважно несвідомі українці. Є. Чикаленко дуже тішився обранням у депутати І. Шрага, зазначаючи, що він пройшов завдяки міським виборцям.

Перед українськими послами постали складні завдання. Є. Чикаленко зазначав, що вони повинні були, перш за все, порушити питання про національну школу в Україні: народна школа повинна бути українською, а потім вже формулювати інші вимоги, в тому числі й автономії України. Є. Чикаленко розмірковував у листі до П. Стебницького про значення цього першочергового завдання: “Автономія без школи може зденаціоналізувати нас швидше, ніж центральний уряд. Ми це бачили на Ірландії, яка мала парламент в Дубліні і не мала ірландської школи, а через те загубила мову, а потім і автономію. Боюсь я, щоб цього не трапилось і з нами... От через що для нас конче потрібно, щоб се питання рішала тепер Дума, щоб вона виголосила той принцип, що школа народня повинна бути на рідній мові” [6, с. 45].

Враховуючи малочисельність серед українських послів свідомих українців, кияни великі надії покладали на українську Громаду Петербурга, представниками якої були П. Стебницький, О. Лотоцький, на її наполегливу роботу із українськими депутатами. Так, Є. Чикаленко писав П. Стебницькому у квітні 1906 р.: “На вас, петербуржцях, лежить обов’язок zorganizувати в українське коло всіх свідомих і поширити свідомість між несвідомими. Ми будем подавати вам відомости про тих, що ми знаєм, а ви прикладете всіх сил, аби ми не осоромились, не збанкрутували. Впливати на послів відціля ми не можемо, вам се далеко зручніше. На вас вся надія!” [6, с. 44].

Кияни уважно стежили за ходом виборів, і вони їх мало тішили, тому що непередбачений результат дала Полтавщина: виборці „провалили” усіх українців. Залишалася надія на Київську та Чернігівську губернії. Остання потішила українців виборами у послы Державної Думи І. Шрага, який

фактично й взявся за згуртування українських послів та вироблення їхньої спільної програми. Результатом тих заходів стала парламентська фракція, яку й очолив І. Шраг. Її метою було відстоювання національних прав власного народу, вимоги політичної автономії України в її етнографічних кордонах, запровадження української мови у школах, судових та адміністративних установах, свобода українськог друкованого слова, вирішення аграрного питання через передачу земель у власність України. До фракції на початковому етапі входило 40 осіб – депутатів від Полтавської, Чернігівської та Київської губерній.

Для висвітлення своєї діяльності фракція почала видавати друкований орган – “Украинский вестник”, що виходив у Петербурзі кілька місяців: з 21 травня до 7 вересня 1906 р. Цей громадський, політичний та економічний тижневик редагував М. Славинський. Часопис присвячувався інтересам українців, відображенню їхніх політичних, економічних та культурних потреб та вимог. Основне його гасло: розвиток економічних та культурних сил Росії повинен базуватися на широкому обласному й національно-територіальному самоврядуванні.

У списку авторів “Украинского вестника” значилося й ім’я І. Шрага. На сторінках часопису у рубриці “Украинские депутаты в Государственной думе” друкувалися його виступи в Державній Думі та окремі статті. Із цих матеріалів стає відомо, що І. Шраг виступав у Державній Думі при обговоренні питання про земельну реформу [7]. У своїй промові депутат наголошував на різноманітності форм землеволодіння в Росії, підкреслював необхідність врахування цього важливого факту при виробленні аграрного закону. На його думку, органи місцевого самоврядування цілком могли б забезпечити надходження відповідних матеріалів. Такий підхід давав можливість максимального врахування особливостей землеволодіння у різних частинах Росії.

Депутат великого значення надавав органам місцевого самоврядування, а тому пропонував радикально реформувати їх в напрямку надання

самостійності. На його думку, це був би перший крок на шляху вирішення аграрного питання. І. Шраг також пропонував залучити до вироблення аграрного закону земства, реорганізовані на демократичних засадах, та широкі верстви населення. Депутат цілком погоджувався із висновком професора М. Ковалевського: “Російська імперія лише тоді вирішить питання про мирне співіснування під її дахом різноманітних народів, що входять до її складу, коли не буде піддавати насильницькому руйнуванню місцеву окремішність і йти наперекір її психології, що склалася історично” [7, с. 531].

Також І. Шраг виступив із промовою про погроми, які в різних частинах сколихували Росію, і стали для поширеним та загрозливим явищем в імперії. Вони супроводжувалися чорносотенною агітацією, якій влада не чинила видимих перешкод. І. Шраг сміливо заявив, що вина за трагедію Білостоцького погрому лежала на центральному уряді, який роздавав нагороди чорносотенцям і всіляко підтримував монархічні настрої. У своєму виступі депутат наводив факти, які підтверджували, що уряд усіляко намагався підтримати погромників. Він звернув увагу на подібність сценаріїв погромів, в тому числі згадував і чернігівський погром та відверту агітацію за нього “Черниговских губернских ведомостей”, відзначав трагічні погроми в Ніжині та Новозибкові. Факти, проаналізовані політиком, привели його до висновку про єдність влади та чорносотенних організацій [8].

І. Шраг стояв на позиціях автономістів, а тому увійшов до спілки автономістів, що виникла в 1905 р. на з’їзді у Петербурзі. Він був учасником тих подій і детально описав їх у статті “О союзе автономистов” в “Украинском вестнике” [9]. За даними автора, до спілки входили українці, литовці, татари, естонці, латиші (парламентські групи зазначених націй), представники Південно-Західного та Північно-Західного краю, козачих областей, усього понад 120 осіб. Для реалізації завдань багатонаціональної організації був сформований комітет, який розгорнув свою діяльність після з’їзду. Члени комітету провели спільні засідання із депутатами Державної Думи, виробили програму децентралізації державного управління на

демократичних засадах та широкої автономії окремих областей. Географічні кордони та правові межі автономії кожної окремої області чи територіально-національної одиниці визначалися волею самого населення. Спілка вимагала від законодавства Російської імперії забезпечення національних прав народів через запровадження рідної мови у школах, громадських та урядових установах, законодавче оформлення прав неросійських народів на культурне і національне самовизначення.

Основні вимоги українських автономістів в аграрному питанні співпадали з позицією І. Шрага, яку він озвучив на засіданні Державної Думи: його не може цілком і остаточно вирішити уряд Росії. Останній лише може проголосити утворення загального земельного фонду, який примусово об'єднає усі приватні землі. Розпорядження ж фондом і встановлення основ справедливого розподілу земель мало перейти до місцевих автономних органів, зокрема, в Україні – до Українського обласного сейму.

Незважаючи на коротку історію існування української парламентської фракції, як і самої І Державної Думи, вона стала вагомим здобутком українського руху, сприяла популяризації його завдань, зламала стереотип про його вузькість та слабкість. Українці продемонстрували свої погляди в основних питаннях, зміцнили контакти із представниками інших неросійських національностей, взяли участь у з'їзді народів, результатом якого стало утворення “Спілки автономістів”. В усіх цих заходах І. Шраг брав активну участь і як промовець, і як організатор, і як виразник та захисник інтересів українців.

З 12 квітня 1907 р. почав видаватися ще один український орган парламентської фракції українців у II Державній думі – “Рідна справа/Вісти з Думи” (виходив двічі на тиждень). Як стає відомо з листа П. Стебницького до Є. Чикаленка фінансували це видання українці Києва. Із цього джерела довідуємося, що кияни видавали і “Украинский вестник”, бо П. Стебницький цікавився, чи можна використати гроші, що були надані з Києва на “Украинский вестник”, на видавничі потреби іншого органу. На це

Є. Чикаленко давав згоду та обіцяв ще зібрати кошти на новий орган [6, с. 53].

Ім'я І. Шрага причетне і до заходів 1906 – 1907 рр. із закладення української друкарні для видання україномовних періодичних видань та книжок. Як відомо, І. Шраг був членом комітету спадкоємців та виконавців благодійницького заповіту Василя Смиренка (до нього входили і В. Антонович, М. Лисенко, М. Комаров, В. Науменко, В. Леонтович, М. Грушевський, П. Стебницький, С. Єфремов, Є. Чикаленко). В. Смиренко заповів 10 млн. рублів після смерті дружини передати на українські потреби. Частина цих коштів українці вирішити використати на заснування власної друкарні, інституту українознавства та інші потреби. І хоча проект щодо друкарні не був реалізований, але певні заходи були проведені, в них активну участь взяв І. Шраг, бо жодне засідання комітету не проходили без його участі.

Із листування Є. Чикаленка із П. Стебницьким, М. Грушевським [1, с. 103] відомо про участь І. Шрага в заснуванні в Києві в 1908 р. благодійного товариства – “Українського товариства підмоги українській науці, літературі і штуці”. Воно матеріально підтримувало українських письменників, періодичні видання, у 1917 – 1918 рр. видавало газету “Нова рада”. У листі від 17 березня 1908 р. до П. Стебницького Є. Чикаленко називав імена засновників Товариства та його членів [6, с. 87]. Серед останніх значилося і прізвище І. Шрага. Часто у листуванні узгоджувалися питання про можливість прибуття у Київ членів Товариства для обговорення багатьох питань. Як правило, в таких випадках йшлося і про І. Шрага, якого завжди очікували з Чернігова. У 1908 р. окремі засідання були перенесені у зв'язку з тим, що Ілля Людвигович не міг стати їх учасником через перебування у в'язниці за підпис під Виборзькою відозвою. Через відсутність І. Шрага члени Товариства змогли зібратися лише 20 вересня 1908 р. для обговорення питання про заснування Наукового інституту українознавства.

Також із листування Є. Чикаленка із П. Стебницьким відомо, що українці висунули кандидатуру І. Шрага в Об'єднаний комітет зі спорудження пам'ятника Т. Шевченкові у Києві, який був створений Київською міською думою у 1908 р. для вирішення організаційних питань збирання коштів, проведення конкурсів. У ньому мали право представництва ті організації і особи, які передали у фонд пам'ятника суму не менш 1000 крб. Українці Петербурга були зацікавлені у проведенні в члени Шевченківського комітету людей, які б дійсно прислужилися справі. Вже у жовтні 1909 р. Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг для народу переслало у фонд пам'ятника суму в розмірі 1 000 карб. та висловило бажання провести у члени комітету О. Русова, який переїхав до Києва 1908 р. П. Стебницький повідомляв Є. Чикаленка: “Ми послали 1000 карб. в Комітет пам'ятника, власне на ймення голови Дьякова. Уповноважили Ол[ександра] Ол[ександровича] Русова. Догляньте, будь ласка, щоб там не затягнули в комітеті реєстрації цих грошей і пустили Ол[ександра] Ол[ександровича] до гурту” [6, с. 159].

Таку ж суму жертвувало на пам'ятник і Товариство ім. Т. Г. Шевченка та повідомляло через П. Стебницького Є. Чикаленка, що у виборі члена, який мав увійти в комітет разом з перерахованою сумою, вони поклалися на самих киян. Хоча пропонували й свої варіанти – кандидатури громадського діяча з Чернігова І. Шрага [6; 148] і директора Київського художньо-промислового наукового музею М. Біляшівського [6, с. 159].

Отже, зазначені факти свідчать, що І. Шраг був одним з яскравих представників українського руху початку ХХ ст., провідників його важливих заходів. Він був серед тих, хто почав клопотання про зняття заборон на українське слово як земський діяч, заявив про українські вимоги прем'єр-міністру Росії С. Вітте як представник української громади, пропагував і відстоював ідею національної автономії як депутат І Державної думи, висловлював сміливі погляди на актуальні питання, які обговорювалися з її трибуни. Як громадському діячеві та політикові І. Шрагові були притаманні

поміркованість та толерантність, зваженість та безкорисливість, а тому у середовищі своїх однодумців він вважався надійним і поважним соратником, який самовіддано працював над відродженням української нації.

---

1. Листування Михайла Грушевського. Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка / Упор. І. Старовойтенко, О. Тодійчук. – Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2010.

2. Боротьба в Україні проти указу 1876 р. // Діло (Львів) – 1905. – Ч. 29. – 7 лютого.

3. Найновіші ухвали Полтавського губернського земства в українській справі // Діло (Львів). – 1905. – Ч. 30. – 8 лютого.

4. Демченко Т. Батько Шраг. – Чернігів, 2008.

5. Чикаленко Є. Спогади. 1861 – 1917. – К: Темпора, 2003.

6. Євген Чикаленко. Петро Стебницький. Листування. 1901 – 1922 роки. – К.: Темпора, 2008.

7. Украинский вестник. – 1906. – № 7. – 2 июля. – С. 527–531.

8. Украинский вестник. – 1906. – № 8. – 9 июля. – С. 608–613.

9. Украинский вестник. – 1906. – № 1. – 21 мая. – С. 64–68.

Олена Ісаєнко
(Чернігів)

ІЛЛЯ ШРАГ ТА ВАСИЛЬ ХИЖНЯКОВ: ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

За останні роки у науковий обіг введено чимало імен, «забутих» тільки тому, що їхні носії не брали участі у «пролетарській революції» або мали власний погляд на розвиток історичних подій. З числа наших земляків – це Пилип Морачевський, Микола Вербицький, Володимир Науменко, Аркадій Казка тощо. До цієї плеяди відносяться й досить відомі та авторитетні постаті Іллі Людвиговича Шрага та Василя Михайловича Хижнякова. Сьогодні їм присвячені статті, нариси, книжки [1; 2; 3]. Здавалося б, що все вже знайден, занотовано, сказано...

Але нещодавно отримана Чернігівським історичним музеєм ім. В. Тарновського епістолярна спадщина В. Хижнякова та його родини спонукає до нових досліджень, оскільки дає цікавий матеріал для з'ясування стосунків цих двох особистостей як у побутових, службових та політичних справах, так і взаємовпливах.

Приблизно за місяць до смерті В. Хижнякова, 29 січня 1917 р., його донька Ольга, у заміжжі Татарінова, писала про хворого батька друзям родини, Лисенкам, котрі мешкали у Петербурзі: «Он (В. М. Хижняков. – О. І.) по-прежнему не сознает своего тяжелого положения и собирается приняться за работу. Сегодня он рассказывал Шрагу, что у него есть материалы по истории Черниговщины, которые он хочет обработать»[4, лист від 29.01.1917 р., с. 3]. Отже, в останні дні життя В. Хижнякова І. Шраг був поряд.

Виявляється, що цих діячів об'єднувало чимало речей. По-перше, вони були сусідами: їхні помешкання знаходилися неподалік одне від одного. Ходили вони, напевно, до однієї й тієї ж Вознесенської церкви (не збереглася, тепер тут подвір'я кав'ярні «Гусар»). І. Шраг проживав на вулиці Петроградській, 1 (тепер початок вулиці О. Молодчого, будинок знесений), а В. Хижняков – на Стриженській (тепер вулиця М. Лермонтова), яка одним кінцем виходила на Вознесенську (тепер ім. Воїнів-інтернаціоналістів, а іншим – на Петроградську). Але не тільки сусідство поєднувало їх. Схожими були їхні погляди, переконання, навіть, можна сказати, долі.

Обидва народилися в середині ХІХ ст., у той час, коли в Російській імперії активізувалося громадське й політичне життя. Різниця у віці – 5 років: В. М. Хижняков народився 24 грудня 1842 р. [3, с. 186], а І. Л. Шраг – 23 серпня 1847 р. Обидва – вихідці із дрібнопомісних дворян, щоправда, у Шрага дворянкою була тільки мати [1, с. 11]. І хоча місце народження В. Хижнякова – Київ, а І. Шрага – містечко Седнів поблизу Чернігова, обидва з дитинства бачили принижене становище українського селянства. Адже В. Хижнякова маленьким хлопчиком щоліта вивозили на оздоровлення до родичів у село Юров на Київщині. І через 60 років він з болем у серці згадував екзекуції над кріпаками, свідком яких став [5, с. 18].

Середню освіту юнаки отримували у гімназіях: І. Шраг – у чернігівській класичній, В. Хижняков – у Київській другій. Обидва з дитинства почули про Т. Шевченка: І. Шраг – від братів Лизогубів – Андрія

та Іллі Івановичів, (останній був його хрещеним батьком). В. Хижняков – від Івана Максимовича Сошенка, який викладав малювання у Київській другій гімназії. Саме у нього на квартирі молодий гімназист уперше прочитав рукописні твори поета і дещо навіть переписав собі у зошит [5, с. 30].

Студентські роки В. Хижнякова пройшли спокійніше, ніж І. Шрага. Незважаючи на те, що роки його навчання у Київському університеті припали на час проголошення Маніфесту про звільнення селян від кріпацтва (1861 р.) та переддень польського повстання (1863 – 1864 рр.), все ж таки розбурхане київське студентство вгамовувалося без поліції та репресій. А от І. Шраг, студент Петербурзького університету, за участь у студентському русі 1869 р., був виключений із університету, позбавлений права на подальше навчання, та висланий до Седнева.

Часова різниця появи обох у Чернігові – три роки. В. Хижняков, за фахом вчитель, у 1866 р. перевівся із Пінської гімназії до Чернігівської. У 1869 р. І. Шраг, ще не маючи вищої освіти, прибув до Чернігова у пошуках роботи. Трохи пізніше він здобуде диплом юриста, здавши екстерном іспит у тому ж таки Київському університеті, де кілька років тому навчався В. Хижняков.

Молоді чернігівці не задовольнялися службою. Їх поєднало прагнення до громадської діяльності. У 1875 р. В. Хижнякова обирають головою Чернігівської міської думи, а І. Шрага – членом міської управи. Відтоді їхня співпраця стає неминучою. Коли І. Шраг влаштувався до Чернігівського Окружного суду і написав заяву про звільнення від роботи в управі, за пропозицією міського голови, того ж таки В. Хижнякова, дума просила І. Шрага залишитись на посаді члена управи, хоча б для вирішення колегіальних питань [3, с. 252]. Отже, напевно, В. Хижняков уже тоді відчував спорідненість їхніх душ.

Через два роки обидва стали гласними Чернігівського губернського зібрання від Чернігівського повіту. Не одне триріччя, а цілих шість: 1877–79, 1886–88, 1889–91, 1892–94, 1895–97, 1898–1900 [6, с. 23, 38] вони перебували

у полі зору один одного, відвідували засідання і брали участь у вирішенні одних і тих же питань. Так, на засіданні 1 лютого сесії 1898 р. І. Шраг та В. Хижняков були обрані, серед інших, до складу постійної ради при губернській управі з вирішення сільськогосподарських питань [6, с. 136]. На засіданні 19 грудня сесії 1899 р. обидва виступили за реорганізацію друкованого органу Чернігівського земства «Земского Сборника» [6, с. 207].

Й. І. Шраг, і В. Хижняков неодноразово обиралися членами різних комісій губернського земства. Так В. Хижняков протягом 1883, 1884, 1886 рр. був обраний членом проектної комісії. А у наступних, 1887, 1888 рр., до цієї ж комісії входив І. Шраг. Юрист за освітою, він був незмінним членом юридичної комісії упродовж 1888 – 1899 рр. [6, с. 113–114]. Але, коли юридична комісія при обговоренні змін до Земського положення (засідання 19 січня 1899 р.) не врахувала клопотання новозибківських селян щодо збільшення їхнього представництва у земському зібранні, В. Хижняков вмить відреагував на це, І. Шраг вимушений був давати пояснення. На засіданні 17 січня 1899 р., І. Шрага й В. Хижнякова обрали постійними членами комісії народної освіти [6, с. 117]. І. Шраг залишився працювати в складі комісії й надалі, а В. Хижняков на засіданні 7 грудня 1899 р. звернувся до зібрання з проханням звільнити його від обов'язків члена цієї комісії [6, с. 117].

У 1901 р. міська дума, високо оцінивши внесок І. Шрага та В. Хижнякова у розвиток Чернігова, порушила клопотання про присвоєння їм звання «почесний громадянин Чернігова» [1, с. 27], але не знайшла підтримки з боку влади.

Волелюбність, наявність власної громадянської позиції, небайдужість до гострих суспільних питань, ініціювання демократичних перетворень – усі ці риси були притаманні й І. Шрагові, й В. Хижнякову.

Засуджуючи дії влади, обидва підписали документи проти свавілля уряду, за що і постраждали. Так, у березні 1901 року В. Хижняков поставив свій підпис на зверненні прогресивної інтелігенції Петербурга до уряду з протестом проти побиття студентів, які брали участь у політичній

маніфестації перед Казанським собором [4, копія]. «Вердикт» був негайним: вислання на два роки за межі Чернігівської губернії під постійний нагляд поліції. Через п'ять років І. Шраг підписав антиурядову Виборзьку відозву з закликом до непокори. Як наслідок – в'язниця.

Після проголошення Маніфесту 1905 р. і формування в Російській імперії багатопартійної системи кожен міг би піти своїм шляхом. І. Шраг на цей час уже перебував у складі Української демократичної партії [1, с. 75].

Наприкінці 1905 р. у Чернігові утворився осередок Конституційно-демократичної партії, до складу якого увійшли О. Муханов, В. Хижняков, О. Свечин. Через деякий час до них долучився І. Шраг [1, с. 98]. Від партії кадетів його обрали до Першої Державної Думи Росії, де він негайно почав гуртувати депутатів-українців у парламентську фракцію. Дехто із них був вже готовий до відстоювання українських інтересів, а дехто, вважав І. Шраг, ще «українізується» [1, с. 117].

Незважаючи на деякі розбіжності у ставленні до програми кадетської партії, І. Шраг та В. Хижняков зберігали дружні стосунки. Треба зазначити, що відносини І. Шрага з партією кадетів, через невиразно поставлене у їхній програмі національне питання, ставали дедалі прохолоднішими [1, с. 113], а В. Хижняков залишався кадетом до кінця свого життя. Він був тісно пов'язаний, через власних дітей та публіцистичну літературну діяльність, з Москвою та Петербургом. У 1915 р. у Москві на святкуванні 10-ї річниці установчого з'їзду партії Народної свободи про нього схвально відгукнувся колишній голова ЦК партії Павло Дмитрович Долгоруков [4, лист С. Лисенка до В. Хижнякова від 29.10.1915 р., с. 3].

За написання некролога про померлого у 1907 р. одного з очільників чернігівських кадетів О. Муханова чернігівська адміністрація притягнула В. Хижнякова до судової відповідальності. І. Шраг як авторитетний адвокат впевнено захищав його у суді. Донька В. Хижнякова – Ольга – писала Лисенкам: «Шраг говорив очень хорошо, доказывая нелепость применения статьи, говорящей о распространении «заведомо ложных» сообщений о

действиях правительства...» [4, лист Ольги Татаринової до Лисенків від 24.01.1909 р., с. 1].

В. Хижнякова, як й І. Шрага, хвилювало й національне питання, якому у програмі кадетів приділялася значна увага. У його листуванні з петербурзьким другом, кадетом С. Лисенком воно не раз було предметом жвавого обговорення. У своїх листах С. Лисенко неодноразово дорікав українцям за їхні національні амбіції. Так, 8 травня 1914 р. він писав: «Главный подкоп против центра (ЦК кадетів. – О. І.) ведут киевляне, раздувая свои национальные требования (как ни сочувствую я этим последним, но, все же, думаю, что нельзя ими заслонять более широкие горизонты, и что преждевременное пробуждение национализма опасно и может сыграть в руку врагам)» [4, с. 4]. У листі від 25 травня 1915 р. він декілька рядків знову присвятив цій темі: «Так у всех нервы напряжены этой, неудачной пока, войной и неожиданными эксцессами бессмысленного национализма, способными портить всю «музыку будущего», что трудно ожидать пока благоденственного и мирного жития» [4, с. 2–3]. Під «музикою будущего» малася на увазі держава з парламентським представництвом. А як же ж національне питання? Щодо України, воно залишалося поза увагою представників конституційно-демократичної партії.

У цей час В. Хижняков проживав у селі Кезі, й намагався відкрити народний дім з бібліотекою, в якій були б і українські книжки. «Прошу Вас добавит с десяток украинских брошюр, преимущественно забавных, например: «Вуси», «Сіра кобила» и тому подобных. К брошюрам нужны световые картины, преимущественно с красками...», – звертався В. Хижняков до М. Могилянського у Петербург у лютому 1916 р. [4, лист від 16.02.1916 р., с. 2]. З листів ми дізнаємося і про наміри В. Хижнякова створити у Кезях сільський театр. Перебуваючи у Києві, він повідомляв С. Лисенку: «Я, между прочим, занимаюсь здесь подбором украинского репертуара для будущей кезевской сцены» [4, лист від 13.02.1915 р., с. 2].

У листуванні з петербурзьким другом, шукаючи влучних слів для висловлення своїх думок, В. Хижняков інколи цитував Т. Шевченка. Так, у одному із листів, 10 квітня 1914 р., озираючись на пережите, він пише: «...мы с Вами поработали на своем веку не мало и, сказавши с Тарасом, «що ми з долею не лукавили», можем со спокойной совестью отправиться ad patres (до предків (з лат.) – *O. I.*) [4, лист від 10.04.1914 р., с. 3]. Його ставлення до національного питання простежується і у листі до С. Лисенка від 12 травня 1915 р. В. Хижняков повідомляє про зустріч із О. Русовим, який мешкав у Києві, і з обуренням переповідає почуту від нього історію: «Незадолго перед этим его посетили три униатских священника из Галиции, по пути в сибирскую ссылку. Преступление их состоит в том, что они не содействовали Евлогию в обращении униатов в православие. Эти священники очень образованные люди, окончившие богословский факультет во Львовском университете. Кого же там насаждают на их место? Полуграмотных монахов и таких же почти попов, присылаемых отсюда. Вот Вам и общественная свобода веры, национального развития и проч[ее]!» [4, лист від 12.05.1915 р., с. 2–3].

Утім, еволюція поглядів В. Хижнякова з національного питання була перервана смертю. Він помер у лютому 1917 р., за два дні до падіння самодержавства. І. Шраг прожив ще два роки, ставши свідком стагнації земства. У червні 1917 р. Марія Василівна Черноsvітова, уроджена Хижнякова, писала у листі до Лисенків: «Посещали мы Черниг[овское] земское собрание. Как тяжело смотреть было на разгром всего, с чем я сжилась с детства и что связано с папиным именем. На стенах висят «Без аннексий и контрибуций», «Пролетарии всех стран соединяйтесь!» и т[ак] д[алее]. А у столов сидит демократия: 6 солдат, несколько крестьян, рабочих, статисты с[оциал]-д[емократов] и с[оциал]-р[еволюционеров], провокатор Стеклов, шантажист Шимановский и тут же Бакуринский, Евреинов, Константинович, Шраг и др[угие]. Вот эссенция речей: веревки бы Вам на шею! Сидите на своих сундуках и жалеете денег для демократии, цензовики

набивали карманы народными деньгами и так далее. Работы не было почти. Все сводилось к тому: а сколько дадите. Оклады назначили себе ужасные и все сводили с социализма на деньги. Тяжко было» [4, лист від 10.06.1917 р., с. 5].

Чи витримав би такий поворот долі «непрактичний ідеаліст В.ГХижняков»? Чи пережив би він розпуск земських установ? Адже саме так сталося після приходу до влади більшовиків. Важко знайти відповідь і на інше питання – чи пішов би В. Хижняков шляхом національно-визвольних змагань? Але ясно одне – й І. Шраг, і В. Хижняков як справжні демократи не підтримали б будь-якої диктатури.

-
1. Демченко Т. Батько Шраг. – Чернігів, 2008.
  2. Населевець Н. Мер, якого боявся губернатор // Чернігівські відомості. – 2002. – 20 грудня.
  3. Рахно О. Чернігівські земці (історико-біографічні нариси). – Чернігів, 2009. – С. 251 – 282.
  4. Архів В. М. Хижнякова // Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського.
  5. Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля. – Петроград, 1916.
  6. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (XIX–XXXV сессий) 1883 – 1899 годов с кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. (I–XVIII с.с.) / Состав. С. В. Сотников. – Чернигов, 1902 – Вып. I.

Алла Ващенко, Олег Обушний
(Чернігів)

ЮРИДИЧНИЙ СТАТУС ЗЕМСЬКИХ ГЛАСНИХ, ГОЛІВ ТА ЧЛЕНІВ ЗЕМСЬКИХ УПРАВ

Проблема розбудови органів земського самоврядування в Російській імперії у 1864 – 1917 рр. в цілому та в Україні зокрема викликає значний інтерес у сучасних дослідників. Проте традиційно головна увага приділяється висвітленню практичної діяльності земських установ, яскравим особистостям та лідерам. Скажімо, тільки на Чернігівщині останнім часом вийшло декілька праць, присвячених постатям місцевих земських діячів [1; 2; 3; 4]. Набагато рідше звертаються вчені до теоретико-правових підвалин земського руху. На нашу думку, об'єктивне відтворення цілісної картини механізму функціонування земств неможливе без дослідження юридично-правового

статусу земських гласних, голів та членів земських управ. Як стверджує відомий історик В. Шандра: “Діяльність земств і міських дум створювала достатньо серйозні передумови для формування громадянського суспільства” [5, с. 81].

При дослідженні цієї проблеми слід враховувати імперський характер моделі управління та особливості розбудови самоврядних інституцій. Система управління Російської імперії у другій половині XIX ст. перебувала у стадії перманентного реформування, пошуку оптимальних форм та принципів, котрі б відповідали реаліям життя. Разом з тим, постійно вдосконалювалося й законодавство, котре визначало юридично-правовий статус державних чиновників та виборних посадових осіб.

Юридичний статус земських гласних та посадових осіб земських управ слід розглядати крізь призму російського законодавства, зокрема, Положень про земські установи та інших актів, що регламентували статус службовців. Розроблені та запроваджені за різних історичних умов, Положення про земські установи від 1864 р. і 1890 р. відрізнялися не лише процедурою обрання гласних та межами повноважень земських установ. У них простежується певна кореляція статусу гласних та посадових осіб земських установ.

Юридичний статус складається із декількох взаємопов’язаних аспектів: права обирати та бути обраним, прав та обов’язків, службових переваг, меж відповідальності. Розглядати їх доцільно окремо для гласних і для посадових осіб земських управ, бо в їхньому становищі існували суттєві відмінності.

Повітові та губернські земські збори складались із обраних населенням представників – гласних. Повітові земські збори формувались шляхом обрання гласних від окремих категорій виборців, а губернські – шляхом виборів із числа повітових гласних із розрахунку: один губернський гласний на шість повітових. Число перших і других визначалося окремим документом, котрий враховував загальну кількість жителів у повіті.

Право бути обраним гласним пов'язувалось із правом участі у виборчих з'їздах. Закон визначав два способи участі у виборах та, відповідно, у роботі земств: особисто – ті, хто відповідав усім вимогам цензів, та опосередковано – ті, хто лише частково відповідав визначеним вимогам. Зокрема, обов'язковою вимогою для всіх був майновий ценз, який визначався кількістю землі чи вартістю майна, а також віковий ценз (25 років). Чоловіки брали участь у виборах і могли бути обрані особисто, а жінки – опосередковано, через повірених. Юридичні особи залучались до участі у виборах та діяльності земських установ також через уповноважених [6, ст. 17–24].

Закон визначав обмеження у праві обирати та бути обраним і для тих, хто відповідав вимогам цензу – це судимості за певні проступки, зокрема, покарання шляхом позбавлення «прав состоянія» або виключення зі служби, банкрути, іноземці, особи, котрі не мали підданства, євреї.

Також не могли стати гласними, а відповідно і членами управ, місцеві губернатори, віце-губернатори, члени губернських правлінь, губернські та повітові прокурори, стряпчі та чини місцевої поліції [6, ст. 36]. При цьому наголошувалося, що ці чиновники не можуть балотуватися тільки у тій місцевості, на котру поширюється їхня юрисдикція. Тобто, повітовий прокурор міг стати губернським гласним, чи гласним в іншому повіті. З іншими посадами, зокрема, з посадою мирового судді чи мирового посередника, можна було суміщати звання гласного. Також закон передбачав можливість поєднувати звання губернського гласного із посадою голови чи члена повітової земської управи.

Положення від 1890 р. дещо ускладнило процедуру виборів гласних, але головні вимоги до кандидатів було збережено. При цьому більш детально прописано процедуру заочного балотування та статус кандидатів. Так, вибрані понад норму гласні зараховувалися кандидатами. У випадку вибуття гласного за власним бажанням чи у зв'язку із обставинами, що не давали йому права мати звання гласного (судове слідство, тюремне ув'язнення

тощо), саме кандидати заміщали вакансії згідно кількості поданих за них голосів [7, ст. 58]. А чергу для кандидатів від селян визначав особисто губернатор [2, ст. 51]. Кожний гласний міг бути обраний на посади до земських управ – повітової чи губернської. Перед початком роботи гласні склали присягу.

Земські гласні обиралися на 3 роки. За свою роботу вони не отримували винагороди. Але гласні, котрі були обрані як уповноважені від юридичних осіб, могли мати жалування, призначене тими, хто їх уповноважив для роботи у земських органах. Також Положення 1864 р. визначало на першу каденцію земських гласних особливі умови для тих дворян, котрі вже мали службу як цивільну, так і військову (генерали, штаб та обер-офіцери): їм передбачалося надавати тимчасові відпустки до 2-х місяців із збереженням прав служби, посад і утримання, але за умови згоди їхнього начальства.

Земські гласні не мали особливих службових переваг, проте обрані селяни вважалися особами на службі за громадськими виборами та на час каденції звільнялися від тілесних покарань.

Головним обов'язком гласних була участь у роботі повітових чи губернських зібрань, котрі скликалися один раз на рік. Такі сесії тривали зазвичай 1-2 тижні. До Положення 1890 р. було внесено чітке роз'яснення щодо обов'язку гласних брати участь у роботі зібрань. Так, ніхто з гласних без поважних причин, якими визнавалися власна хвороба, хвороба або смерть близьких, неможливість дістатися до місця зборів та особливі обставини на державній службі, не мав права ігнорувати засідання [7, ст. 59]. Зрештою, зібрання були правомочними за умови присутності не менше третини обраних гласних (згідно із доповненням 1906 р. – не менше половини), а в крайньому випадку – не менше десяти [6, ст. 42; 7, ст. 74]. На час роботи зібрань із числа гласних обирали секретаря, котрий оформляв документацію.

Усі гласні могли виносити на розгляд зібрань ті чи інші питання, відповідно до компетенції земств, обговорювати їх, надавати пропозиції та проекти рішень тощо. Уповноважені з числа гласних, обрані зібраннями,

мали відстежувати ситуацію у ввірених їм сферах і доповідати про проблеми на засіданнях зібрань, а також звітувати перед ними про свою роботу.

Разом з тим, на зібраннях обирали осіб, котрі мали контролювати нерухоме майно, установи та заклади, що належали земству, і доповідати зібранню про їхній стан [6, ст. 59]. Також гласні приймали та затверджували звіти управ відповідного рівня [6, ст. 113]. Невдоволені рішенням голови щодо припинення обговорення певного питання, гласні могли письмово викласти власну думку й долучити її до журналу засідань.

При процедурі голосування кожний гласний мав тільки один голос, до того ж, закон наголошував, що право голосу є особистим і його не можна передавати [7, ст. 75].

Закон чітко визначав і межі службової відповідальності гласних. Зокрема, у місцевостях, де було запроваджено Судовий статут 1864 р., голови, члени управ та гласні за посадові злочини несли відповідальність згідно Статуту карного судочинства [6, ст. 132]. На час слідства гласний тимчасово усувався від участі у зібраннях [6, ст. 37]. Також земські зібрання могли покарати гласного за відсутність на засіданнях зібрань без поважних причин згідно ст. 1440¹ Уложення про покарання, але за таке рішення мали проголосувати 2/3 гласних.

Значно ширші повноваження та, водночас, більшу відповідальність мали голови земських зібрань. На губернських земських зібраннях головував губернський предводитель дворянства, а на повітових – повітовий. Повітовий предводитель дворянства сам відкривав і закривав зібрання, а губернські земські зібрання відкривав і закривав особисто губернатор. При цьому слід наголосити, що повітовий предводитель мав статус гласного як обраний одним із станів, що складав земство, а також і за законом, котрий надавав йому право головування на засіданнях гласних [6, ст. 43].

Голова мав досить широкі повноваження, зокрема, визначав порядок слухання та проходження справ, міг змінити порядок слухання і на прохання або вимогу гласних. Голова мав спрямовувати діяльність зібрань і стежити за

правильним (законним) вирішенням питань у відповідності до визначених законом меж та компетенції земств. Голова відповідав за дотримання порядку на засіданнях і міг закрити засідання, якщо не вдавалось відновити порядок. Після двох зауважень учасникам зібрання, він міг позбавити окремих гласних права висловлюватись із того чи іншого питання. Також голова мав право запросити для участі у засіданні осіб, котрі могли своїми професійними консультаціями допомогти прийняти правильне рішення з конкретного питання. За умови рівності голосів, голос голови давав перевагу.

Голова був посередником між урядовою владою та земським самоврядуванням, адже саме через голів зібрань відбувалися зносини із губернатором у вигляді “отношений”.

Роль виконавчого органу у системі земського самоврядування відігравали земські управи – повітові та губернські. Земські управи як повітового, так і губернського рівнів склалися із голів та членів управ. Їхня кількість визначалась губернським земським зібранням зборами і варіювалась у межах від 2 до 6 осіб.

Губернські та повітові земські зібрання обирали голів управ зі складу своїх гласних, але затверджував їх на посаді міністр внутрішніх справ (губернського) та губернатор (повітового).

Голови земських управ обиралися таємним голосуванням на 3 роки. При цьому вони зберігали й статус гласних [6, ст. 65]. Також за Положенням 1864 р. не заборонялося обирати на посади голови і члена однієї управи близьких родичів. Законодавець роз'яснював, що не можна переносити правила, визначені для державних службовців та для виборних дворянських посад, на земські установи. Але вже Положення 1890 р. суттєво змінило ситуацію. По-перше, на земські посади голови та членів управ могли обиратись не лише гласні, а й інші особи, наділені правом голосу на виборчих зборах. Але кандидати на посаду голови мали відповідати вимогам для кандидатів на державну службу. Також заборонялося обирати на виборні посади в одній установі близьких родичів.

Голови повітових управ мали право брати участь у роботі губернських земських зібрань. Земські зібрання розподіляли обов'язки між головами та членами повітових і губернських управ [7, ст. 100].

Земські управи були колегіальними органами, проте закон дозволяв головам одноосібно вирішувати окремі питання у випадках, коли справа потребувала негайного реагування. Але вже на найближчому засіданні голова мав проінформувати членів управи про своє рішення.

Саме на голову покладался загальний нагляд і контроль за діяльністю управи, зокрема відповідністю її постанов законодавству та межам повноважень [2, ст. 102]. Відповідно, голова управи, якщо вважав постанову більшості незаконною, призупиняв її дію та передавав свій висновок губернатору, а той – Губернському у земських та міських справах присутствію, котре ухвалювало остаточне рішення.

Голова призначав та звільняв осіб, котрі вели діловодство управи. Голови, як й інші посадовці управ, отримували жалування. Його розмір визначався земськими зібраннями відповідного рівня [6, ст. 49]. Також посадові особи губернської земської управи зберігали право на пенсії від попередньої службі.

Відповідно до Положення 1890 р. та наступних законодавчих актів посадові особи земського самоврядування за своїм статусом поступово почали прирівнюватися до державних службовців. Так стаття 124 визначала, що голови й члени земських управ вважаються державними службовцями. Ті з членів управ, хто не мав права на державну службу, не отримували чину, але користувалися усіма перевагами, що відповідали класу їхніх посад, та отримували пенсії [2, ст. 124].

Закон досить чітко регламентував межі відповідальності посадових осіб земського самоврядування. Слід зазначити, що розгляд усіх особових справ земських посадовців, пов'язаних із службовою відповідальністю, покладался на губернські земські зібрання. Губернські гласні розглядали справи про зловживання чи інші порушення з боку голів та членів управ і вирішували

межі дисциплінарних стягнень (зауваження, догана, усунення з посади) [2, ст. 124]. Із цього питання проводилось таємне голосування. У випадку, коли проступок підлягав карному переслідуванню, справа передавалась до судової інстанції.

Також у Положенні 1890 р. було зроблено запобіжний крок щодо зловживань земських посадовців у економічній сфері. Зокрема, головам та членам управ, а також іншим особам, що служили при земствах, заборонялося брати участь у поставках, підрядах чи майнових операціях, пов'язаних із діяльністю земств тієї місцевості, де вони служили [2, ст. 106].

Важливу роль у системі земського самоврядування відігравали члени земських управ, котрі здійснювали практичну діяльність із реалізації завдань, поставлених перед земствами. Вони обирались з числа гласних на 3 роки. Не могли бути обраними на посади членів управ члени судових органів (за винятком почесних мирових суддів), чиновники місцевих казенних та контрольних палат, губернських та повітових казначейств, а також представники духовенства. Інші службовці могли працювати в управах, але лише за згодою їхнього начальства. Разом з тим, остаточний дозвіл на суміщення посад в управі та установах Міністерства внутрішніх справ надавав особисто міністр. У ситуації, коли губернатор чи Містерство не вважали за можливе затвердити кандидатури голови чи членів земської управи, а зібрання не змогли обрати інших, міністр внутрішніх справ міг заміщати ці посади шляхом призначення.

Обов'язки між головою та членами управи розподілялися згідно з постановами управи, які мали затвердити земські зібранья. Члени управ отримували жалування, розмір якого визначався земськими зібраннями [1, ст. 49]. Посадові особи губернської земської управи зберігали право на пенсії від попередньої служби. Разом із тим, усі земські діячі як гласні, так і посадові особи земських управ, могли формувати власні пенсійні каси.

Порядок звільнення членів управ спеціально не регламентувався. Можна було звільнитись за власним бажанням, лише заявивши про це, і посада ставала вакантною. Члени земських управ остаточно усувалися з посад за рішенням Правлячого Сенату, а тимчасово – за рішенням земських зібрань, затверджених губернатором.

Детальний аналіз законодавства, котре регламентувало порядок обрання, межі повноважень та відповідальності земських гласних та посадових осіб земських установ, дає можливість стверджувати, що закон досить чітко визначав процедуру їхнього обрання. Також досить обґрунтованим виглядає механізм взаємодії земських зібрань та земських управ. Дещо розпливчастими є положення про межі відповідальності земських посадовців, окреслені Положенням 1864 р., проте у 1890 р. цей недолік було виправлено, бо їх прирівняли до державних чиновників.

-
1. І. Л. Шраг. Документи і матеріали / Упоряд.: В. М. Шевченко та ін. – Чернігів: Деснянська правда, 1997. – 166 с.
  2. Половець В. М. Уманець Федір Михайлович (1841 – 1917 рр.). – Чернігів: Просвіта, 2006. – 146 с.
  3. Демченко Т. Батько Шраг. – Чернігів: Деснянська правда, 2008. – 264 с.
  4. Рахно О. Чернігівські земці (історико-біографічні нариси). – Чернігів: Чернігівські береги, 2009. – 352 с.
  5. Шандра В. С. Українські суспільні інститути у взаєминах із російським самодержавством // Укр. іст. журнал. – 2010. – № 4. – С. 59–83.
  6. Положение о губернских и уездных земских учреждениях // Земский сборник Черниговской губернии на 1869 год: Издание ЧГЗУ. – В двух частях. – Чернигов: Ильинская типография, 1868. – Ч. 1. – С. 1–240.
  7. Положение о губернских и уездных земских учреждениях // Трутовский В. Современное земство. – Петроград: Изд. П. И. Певина, 1914. – С. 248–288.

Любов Шара
(Чернігів)

ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ДУМИ ЗА ЧАСІВ ГОЛОВУВАННЯ В. М. ХИЖНЯКОВА

Історія Чернігова за доби останньої третини ХІХ ст. в історії Чернігова викликає особливий інтерес. Саме тоді набуло чинності як важливий

складник реформ 60–70-х рр. нове Міське положення, затверджене імператором Олександром II у Веймарі 16 червня 1870 р. У преамбулі цього документу зазначалося, що “діючі закони стосовно міського громадського управління і господарства, видані імператрицею Катериною II, відповідали потребам тогочасного життя. Утім, вони втратили свою актуальність й потребують корінного оновлення внаслідок змін, що сталися протягом сторіччя в устрої міських поселень” [1, арк. 15].

Вочевидь, необхідність реформувати існуюче законодавство щодо міського самоврядування мала реальне підґрунтя. З одного боку, рамки катерининської Жалуваної грамоти виявилися затісними для соціально-економічного потенціалу міст і реалій суспільно-політичного життя другої половини XIX ст. З іншого – у розширенні компетенції виборного управління, формуванні його на принципах буржуазного ладу (в умовах російського царату не йшлося про традиційні засади європейського самоврядування) був зацікавлений і уряд. Його інтерес зумовлювався передусім фінансовими чинниками. Після поразки у Кримській війні 1853 – 1856 рр., що переконливо засвідчила відсталість Росії від Західної Європи, надзвичайно гостро постало питання про нестачу коштів для модернізації країни. Як влучно зауважив земський діяч М. Шелгунов, організація самоврядних структур зумовлювалася усвідомленням урядовими колами доцільності “простого перерозподілу праці” між центром і периферією для виходу з кризового стану [2, с. 262].

Відтак було розроблено й упроваджено нове Міське положення, на підставі якого у грудні 1870 р. в Чернігові відбулося вибори гласних Міської думи [3, с. 145]. Діяльність Чернігівської думи мала різноплановий характер, але була спрямована в першу чергу на господарсько-побутову та соціальну сфери. Як свідчать архівні матеріали, найбільш плідною вона була протягом 70 – 80-х рр. XIX ст., коли посаду міського голови обіймав Василь Михайлович Хижняков. Його заступником (товаришем) працював адвокат Ілля Людвигович Шраг, функції міського секретаря виконував Андрій

Іванович Уваров. Саме тоді були порушені й реалізовані проекти, що певним чином визначили обличчя сучасного Чернігова.

Варто наголосити, що до середини XIX ст. Чернігів мав досить непривабливий зовнішній вигляд. У 1862 р. В. Хижняков, уперше приїхавши до міста, занотував наступні враження: “Про благоустрій Чернігова представники самоврядування взагалі не дбали. Через місто проходило лише єдине казенне шосе, на решті вулиць спостерігалось непрохідне болото. Кілька тьмяних ліхтарів освітлювали центральні частини Чернігова. Влітку ліхтарі взагалі не працювали. Все, звичайно, робилося на підставі загальних циркулярних наказів із Петербургу, але там не брали до уваги, що у нас не буває “білих ночей” [4, с. 170].

Після запровадження Положення 1870 р. раптових змін не сталося. До виборного управління обрали колишніх депутатів шестигласної думи на чолі з попереднім головою купцем Яковом Олександровичем Селюком. За визначення В. Хижнякова, він був “людиною тямущою, хазяйновитою, але малописьменною. В часи його головування всім орудувала невелика група багатих і впливових представників купців і міщан. Великі міські сінокоси, орні площі, городи орендувалися міськими верховодами за дуже низьку платню” [4, с. 170]. Наприкінці 1874 р. відбулися чергові вибори до Міської думи. З-поміж кандидатів на посаду голови був і В. Хижняков. Хоча дехто вважав його “занадто молодим, схильним до кардинального ламання усталених порядків”, однак з 50 гласних 29 віддали свої голоси саме за нього [4, с. 171].

В. Хижняков одразу ж розпочав активну діяльність, що наштовхнулася на протидію, особливо, коли зачіпались “шкурні питання” гласних, як він пізніше напише у своїх спогадах. “Більшість думців переймав жах перед майбутніми витратами десятків тисяч, вони рішуче протестували проти управи, яка вела місто до розорення, наголошуючи, що діди наші жили без таких дорогих витівок (йдеться про будівництво водогону та брукування доріг), проживемо без них і ми” [4, с. 171]. Та все ж, незважаючи на ці

нерозуміння, голова поставив на порядок денний негайне вирішення двох питань – забезпечення централізованого водопостачання Чернігова й упорядкування вуличної мережі.

Натоді мешканці міста зазвичай користувалися водою з Десни та Стрижня. Деснянська вода мала кращі характеристики за показниками хімічного складу, але її доводилося купувати у водовозів. Восени й навесні, коли ґрунтові дороги розмивалися, під'їзд до річки ускладнювався, населення могло декілька днів залишатися без води [5, с. 5]. “У такому разі, – зазначав В. Хижняков, – споживали каламутну рідину, що набиралася водовозами безпосередньо з калюж” [4, с. 170].

Малозабезпечені жителі Чернігова споживали воду зі Стрижня. Досить зручно – річка протікала по місту, за воду не потрібно платити. Але існувала суттєва проблема – вона була дуже брудною: мутна, забарвлена у шафрановий колір. Водогін був вкрай необхідним і для покращення протипожежної справи в Чернігові. Щоправда, для ефективної боротьби з вогняною стихією важливими були не стільки якісні характеристики води, як її кількість. “До середини ХІХ ст., – згадував В. Хижняков, – асигнування на утримання пожежного обозу кудись зникали. У разі виникнення пожежі доводилося довго чекати поки приведуть з вигону коней, привезуть бочки і насоси, які, до того ж, могли виявитися зіпсованими, наберуть з річок воду” [4, с. 170]. Для вогнеборців було б ліпшим, якби воду набирали у центрі міста, неподалік від пожежного депо.

Отож у квітні 1875 р. міська управа підписала контракт на спорудження системи централізованого водопостачання зі шведським інженером Лаурелем. Передбачалось, що об'єкт буде здано в експлуатацію у квітні 1877 р., а його утримання здійснюватиметься концесійним способом, хоча місто може викупити водогін через 25 років, капіталізуючи 5,5% чистого прибутку за останні 5 років [3, с. 297]. Л. Глібов з цього приводу зауважив: “До видатних подій в Чернігові, що мають інтерес для сьогодення, потрібно віднести відкриття міського банку і проект будівництва водогону <...>. Про

будівництво водогону з Десни до головних вулиць міста дума уже заключила попередні умови зі шведським інженером Лаурелем, і нам лишається побажати лише, щоб ця корисна справа не лягла як завжди у довгий ящик” [6, с. 180].

Однак Лаурель не зміг виконати умови контракту, двічі прохав про продовження терміну будівництва, зрештою, у січні 1878 р. дума відмовилася від його послуг [3, с. 647]. Улітку того ж року представники міської управи звернулися до технолога Ободовського, який мав досвід роботи у Київській централізованій системі водопостачання, з проханням завершити розпочате будівництво з мінімальними витратами. Завдяки наполегливості міського голови В. Хижнякова та підтримці губернатора А. Шостака Чернігів отримав 25 тис. руб. кредиту з Міністерства внутрішніх справ, за рахунок яких придбали землю в районі Яловщини і замовили у технолога Ободовського новий проект водогінної системи. Крім того, з міського бюджету виділили 1 тис. руб. для проведення хімічного аналізу води з річок Десни і Стрижня, щоб упевнитися у правильності вибору місця для насосної станції [7, с. 6]. У результаті досліджень, здійснених професором Київського університету В. Суботіним, дійшли висновку, що найпридатнішою для споживання була б вода зі свердловини у Яловщині. Незважаючи на наявність значної кількості мінеральних речовин, вона містила менше органічних домішок. Таку ж думку висловив і київський професор мінералогії та геології К. Феофілактів, який окремо досліджував зразки ґрунту і джерельної води з Яловщини. Потреби купувати дорогі очисні пристрої не було, що цілком влаштовувало органи самоврядування [8, с. 44].

Було узгоджено терміни будівельних робіт – з 5 березня 1880 р. до 5 липня 1881 р. До 1 жовтня 1880 р. мали бути відкриті перші три водорозбірники: на Красній площі, бульварі, біля Єпархіального жіночого училища [3, с. 836]. Міська дума, крім кредиту від міністерства, змогла також у серпні 1880 р. узяти у Державному банку 40 тис. руб. позики строком на 4 роки під 6% річних. Умови досить жорсткі, враховуючи можливості міста,

але будівництво вимагало значних капіталовкладень. Фінансовий ризик виправдав себе. Як і планувалося, у жовтні 1880 р. відкрилися три водорозбірники. З цієї нагоди управа дозволила всім мешканцям Чернігова брати воду безкоштовно. Звісно, спрацював принцип “задарма й оцет солодкий”. Населення споживало щоденно по 15 тис. відер. Коли ж кілька днів по тому управа встановила плату, то забір води скоротився втричі. Це змусило органи самоврядування шукати спосіб зацікавити населення купувати воду, оскільки слід було покривати витрати на будівництво, тим більше, що воно ще не завершилося.

Ободовський запропонував поширювати серед городян спеціальні марки на придбання певної кількості води, водопій худоби, інші потреби. Їхня ціна була меншою реальної вартості води на 50%. За умови оптової купівлі марок на 3 руб. сума оплати зменшувалася на 5%, на місяць – на 10%. З цими марками жителі йшли до водорозбірників, де працювали найняті управою наглядачі, набирали необхідну кількість води, а марку віддавали як плату. Наглядач погашав її, кидаючи у спеціальний ящик. Потім наприкінці місяця перевірялися кількість марок і проданий об’єм води. Ця схема спрацювала, пожвавивши торгівлю. Ті, хто не купував марок, розраховувалися за воду готівкою. Наглядач щоденно звітувався про отримані гроші, здаючи виручку в управу [3, с. 902].

Прокладання міської водогінної системи дозволило поступово підвести воду до приватних будинків. Утім, до кінця 1887 р. абонентами стали лише 9 чол., оскільки підключення до централізованого водопостачання було недешевим [9, с. 6].

Паралельно з будівництвом водогону В. Хижняков наполіг на впорядкуванні вуличної мережі Чернігова. 12 вересня 1878 р. було створено комісію, яка розробила план заощення Базарної площі (сучасна Красна площа, поблизу церкви Святої Параскеви П’ятниці [10, с. 124]), Богоявленської (відтинок вул. Шевченка від вул. Кирпоноса до Красного мосту [10, с. 89]), Богуславської (частина вул. Гетьмана Полуботка [10, с. 98])

і П'ятницької вулиць, загальною площею 6418 кв. сажнів. Тоді ж сформували стартовий капітал, провели тендер на закупівлю матеріалу для брукування [11, с. 137]. У березні наступного року дума затвердила план цих робіт, а у травні підписала контракт на їх виконання з підрядником С. Афанасьєвим [3, с. 725]. До кінця 1879 р. у Чернігові замостили частину Базарної площі та Богоявленську вулицю, частину дороги до Красного мосту площею 3384,5 кв. сажнів [12, арк. 389].

У наступному 1880 р. повністю забрукували Базарну площу, частину Богуславської, Борисоглібської (тепер Серьожнікова [10, с. 85]), і П'ятницької вулиць (2782 кв. сажнів), що коштувало бюджету 20104 руб. 90 коп. Крім того, частково підготували до вимощування дорожнє полотно на Миколаївській (землі між теперішніми вул. Серьожнікова і Горького [10, с. 126]), Воздвиженській (теперішня Родимцева [10, с. 86]), Богуславській вулицях, здійснили попередні роботи для упорядкування тротуарів на Богоявленській, Богуславській, Борисоглібській, П'ятницькій вулицях і Базарній площі. На ці роботи дума асигнувала 859 руб. У цілому, за два роки (1879 – 1880 рр.), тверде покриття зробили на 6172 кв. сажнях міських комунікацій, що обійшлося в 48564 руб. 12 коп. Із них 40195 руб. 33 коп. витратили на купівлю каменю і піску, 8368 руб. 79 коп. – на планувальні роботи і брукування [11, арк. 390].

Дбала дума й про підтримання у місті належного санітарно-гігієнічного стану. Навесні 1875 р. було створено санітарну комісію у складі міського лікаря, кількох гласних, представника поліції, при потребі до неї залучали чиновників державних установ і військових. Було розроблено план діяльності санітарної інспекції терміном на 4 роки, визначено обсяги фінансування її роботи. Пріоритетним завданням став регулярний огляд закладів, котрі спеціалізувалися на виробництві й реалізації продовольчих товарів. Насамперед, звертали увагу на приміщення, де забивалася худоба (скотобійні), м'ясні, продуктові лавки, павільйони тощо [3, с. 309]. На такі об'єкти комісією здійснювалися рейди 1-2 рази на тиждень; від їхніх

власників вимагали чіткого дотримання обов'язкових правил, прийнятих думою щодо експлуатації боєнь, закладів торгівлі продуктами харчування.

На початку 1876 р. В. Хижняков запропонував запровадити штатні посади санітарного лікаря і фельдшера, але, як виявилось, не всі гласні пристали на його думку. Попередньо підрахувавши можливі витрати на оплату праці, дума більшістю голосів ухвалила запросити 4-х санітарів [3, с. 310]. Таке рішення можна прокоментувати з двох позицій. З одного боку, для розв'язання поточних проблем не вистачало грошей. На той час шукали кошти для реалізації конче необхідного проекту – будівництва водогону. Проте, з іншого боку, як нам видається, спрацював стереотип недовіри до медицини, який у пересічних громадян породжував нехтування елементарними профілактичними заходами. Аналізуючи стан медичної галузі, О. Русов свого часу зауважив: “до запровадження земських установ населення користувалося послугами доморощених знахарів і знахарок, а на патентованих лікарів дивилися як на чиновників, котрі з'являлися час від часу у супроводі поліції для проведення судової анатомічної експертизи” [13, с. 297].

У березні того ж 1876 р., затверджуючи кошторис на прибирання Базарної площі, врахували й видатки на платню санітарам. Отримуючи по 72 руб. на рік, вони були зобов'язані спільно з санітарною комісією стежити за чистотою у приватних помешканнях, продовольчих крамницях, скотобійнях, на вулицях і торгових площах. Вони старанно виконували свої функції, але В. Хижняков, упевнений у перевагах кваліфікованих спеціалістів, невдовзі таки переконав гласних асигнувати кошти для утримання санітарного лікаря і фельдшера. З бюджету виділили 800 руб. на оклад лікарю, 300 руб. – фельдшеру [3, с. 434].

Значну увагу міська дума приділяла прибиранню вулиць і площ. Для цього наймали робітників, залучали з дозволу начальника місцевої в'язниці арештантів (праця ув'язнених обходилася значно дешевше – по 15 коп. за день, а поденних робітників – по 20-50 коп.) або шукали підрядника, з яким

укладалася письмова угода з означенням терміну, обсягу виконаних робіт, суми оплати. Прибирання проводилося не менше 2 разів на місяць. Якщо ж площа за своїм функціональним призначенням використовувалася для здійснення торгових операцій, то сміття вивозилося кілька разів на тиждень. Сумарний показник річних витрат на прибирання вулиць і площ коливався з року в рік: 1871 р. – 170 руб. 8 коп., 1873 р. – 46 руб. 13 коп., 1875 р. – 162 руб. 76 коп., 1877 р. – 200 руб., 1879 р. – 1414 руб. 86 коп., 1880 р. – 1200 руб. [12, арк. 409]. Чистота на вулицях і тротуарах перед садибами підтримувалася самими городянами.

Розвиток комунального господарства вимагав значних коштів і моральних зусиль, але, незважаючи на це, у полі зору В. Хижнякова та його команди повсякчас знаходилася й соціальна сфера. Насамперед варто відзначити роботу щодо організації медичного обслуговування мешканців Чернігова. У 1876 р. було відкрито прийомний покой для надання діагностично-консультаційних послуг. Було знайдено відповідне приміщення (дерев'яний будиночок на чотири кімнати, в якому знаходилося житло лікаря і проводився прийом хворих), придбано обладнання, медичні препарати, запрошено на роботу лікаря та фельдшера. Як свідчать статистичні дані, медперсонал не залишався без роботи. У 1878 р. його послугами скористались 2251 чол., у 1879 р. – 3800 чол., у 1880 р. – 4413 чол. [14, с. 255]. Місто також фінансувало лікування малозабезпечених городян у земській лікарні. У 1876 р. на ці потреби виділялися 55 933 руб., через 10 років сума зросла до 66 016 руб. [15, с. 53].

Вживалися заходи щодо попередження інфекційних захворювань. Зокрема, розроблялися і поширювалися обов'язкові для населення правила дотримання особистої гігієни, чистоти в помешканнях, санітарних норм у процесі виробництва і реалізації харчових продуктів, вживання чистої води, своєчасного проведення імунізації. Остання була особливо важливою. Для проведення щеплень дума запрошувала лікарів і фельдшерів, у разі загрози епідемії залучалися 1-2 добровольці. Вакцинація провадилася у спеціально

відведених приміщеннях; у середньому, з бюджету асигнувалося на цю процедуру по 400-500 руб. щороку [16, арк. 1–2].

Якщо ж попереджувальні заходи не ставали на заваді поширенню інфекційних захворювань епідеміологічного характеру, вдавалися до їх локалізації і приборкання. Місто умовно розподілялося на декілька зон на чолі з санітарними попечителями, для допомоги яким призначалися помічники-добровольці. Їхнім прямим обов'язком був контроль за певною частиною міської території, виконання розпоряджень інституцій самоврядування, організація транспортування хворих, їх ізоляція, перевірка санітарно-гігієнічного стану приватних будинків, громадських закладів і т. п. Інфікованих ізолювали в окремих приміщеннях, які орендували, або до інфекційного відділення земської лікарні. Лікування в останній оплачувалося з міського бюджету, в середньому по 15 руб. за місяць. Для транспортування хворих наймали візників, робота яких також фінансувалася міською думою. У будинку інфікованого проводилася ретельна дезінфекція, одяг і власні речі знищувалися (зауважимо, що дума відшкодовувала малозабезпеченим сім'ям завдані збитки) [17, арк. 43, 60]. Заходи, спрямовані на організацію медичного обслуговування мешканців Чернігова, профілактична робота – усе це в сукупності позитивно позначалося на рівні життя городян.

Не можна не відзначити й такий напрям роботи думи як відкриття та утримання навчальних закладів. У форматі законодавчо дозволеної діяльності органи міського самоуправління мали змогу засновувати й фінансувати початкові школи. Зокрема, міським коштом утримувалося ланкастерське училище. Щорічно на його потреби асигнувалося по 1969 руб. Окрім регулярних витрат, робилися одноразові. Скажімо, в 1875 р. на 300 руб. були придбані меблі та навчальні посібники [3, с. 326]. Маючи на меті залучити до навчання якомога більше дівчаток, у 1878 р. гласні зініціювали відкриття жіночого початкового училища. Приміщення для нього спочатку орендували, з часом, зібравши необхідну суму (2974 руб. 58 коп.), збудували новий навчальний корпус, у якому розмістилися класи і квартири для двох

учительок [3, с. 625].

З 1885 р. виборне управління фінансувало церковно-парафіяльну школу, яка діяла на околиці Чернігова – у Ковалівці, завдяки ініціативі священика П. Соколова та його доньки. Спочатку з бюджету виділялось по 60 руб., потім асигнування збільшилися і досягли у 1887 р. 300 руб. [3, с. 475].

Матеріальне забезпечення початкових навчальних закладів дозволяло самоврядним структурам Чернігова контролювати статті витрат, координувати навчально-виховний процес, впливати на підбір учителів. В. Хижняков особисто переймався існуючою неузгодженістю навчальних планів початкових і середніх закладів освіти, що створювало і перешкоду для вступу в гімназію. У 1881 р. він подав на розгляд Міністерства народної освіти клопотання про узгодження навчальних програм початкових училищ і гімназій. На його думку, такий крок відкрив би можливість перед кращими вихованцями початкової школи продовжити навчання, проте позитивної відповіді на свій запит не отримав. Чиновники міністерства вже готували документ про обмеження доступу до середньої освіти дітей з непривілейованих станів, який набув сили в 1887 р., увійшовши в історію як “циркуляр про куховарчиних дітей”. Згідно з ним керівництво гімназій зобов’язувалося зменшити набір дітей прислуги, дрібних торговців, інших нижчих верств [18, с. 17].

Напевно, В. Хижняков ще багато б зробив для Чернігова як голова міської управи, але на початку 1887 р. депутати-земці обрали його головою Губернської земської управи. Він погодився, сподіваючись принести ще більше користі населенню губернії у статусі керівника земського самоврядування. У квітні 1887 р. на засіданні Чернігівської думи гласні проголосували за присвоєння В. Хижнякову звання “Почесний громадянин Чернігова” [11, с. 129–130] як людині, котра справді, не шкодуючи власних сил, чимало зробила для поліпшення добробуту населення і покращення благоустрою міста. Клопотання передали в губернське правління, але місцева

влада дотримувалася іншої точки зору. Вона була невдоволена занадто ліберальними поглядами і вчинками В. Хижнякова. У 1901 р. дума ще раз звернулася з клопотанням до губернатора Є. Андрієвського щодо присвоєння звання “Почесний громадянин” К. Ходоту, І. Шрагу та В. Хижнякову. Є. Андрієвський у поданні на ім’я міністра внутрішніх справ від 24 жовтня 1901 р. зазначив: “Указать что-либо выдающееся в личной деятельности каждого из них на пользу города Чернигова и его обывателей решительно нельзя, а потому <...> я, со своей стороны, полагал бы ходатайство Думы, о даровании указанным лицам почетного гражданства, признать неподлежащим удовлетворению. К сему имею честь присовокупить, что Хижняков по обвинению в политической неблагонадежности подчинен надзору полиции с 17 апреля 1901 г. сроком на два года”. Відповідно міністр надіслав наступну відповідь губернатору: “Вследствие представления за № 1027, долгом считаю уведомить Ваше Превосходительство, что и я, со своей стороны, согласно с Вашим заключением, не усматриваю достаточных оснований к удовлетворению ходатайства Черниговской городской думы о присвоении звания почетных граждан города Чернигова гласным названной городской думы: Хижнякову, Ходоту и Шрагу” [19, с. 659, 660].

Невблаганний час усе поставив на свої місця. Неупереджені дослідвіддають належне діяльності В. Хижнякова на посаді міського голови, адже він справді залишив помітний слід в історії Чернігова.

---

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 127. – Оп. 21. – Спр. 1819. – 36 арк.

2. Цит. за: Герасименко Г. Земское управление в России. – М., 1990. – 301 с.

3. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871 – 1883 гг. – Чернигов, 1883. – 1270 с.

4. Хижняков В. Воспоминания земского деятеля // Хрестоматія з історії СРСР. – К., 1953. – Т. 3. – 837 с.

5. Пухтинский В. Дней минувших были и анекдоты. Воспоминания черниговского старожила // Черниговский полдень. – 1997. – 23 октября.

6. Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов. Дослідження і матеріали. – К., 1969. – 286 с.

7. Леус В. Жива вода. – Чернігів, 2004. – 40 с.

8. Леус В. Чернігів. Погляд через століття. – К., 1990. – 164 с.

9. Верзилов А. Краткий очерк истории черниговского городского водопровода. – Чернигов, 1899. – 13 с.
10. Сапон В. Вулиці старого Чернігова. – Чернігів, 2007. – 127 с.
11. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления. 1870 – 1901 гг. – Чернигов, 1901. – 1245 с.
12. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 14460. – 571 арк.
13. Русов А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1899. – Т. 2. – 377 с.
14. Чертов А. Городская медицина в Европейской России. – М., 1903. – 272 с.
15. Журнал заседания Черниговского губернского земского собрания за 1895 г. (далі – ЖЗЧГЗС). – Чернигов, 1896. – 345 с.
16. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 8 в. – Спр. 219. – 137 арк.
17. ЖЗЧГЗС за 1876 г. – Чернигов, 1877. – 360 с.
18. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1883 – 1887 гг. – Чернигов, 1896. – 311 с.
19. Коваленко О., Рахно О., Курданов А. Василь Хижняков та його “Черниговская старина” // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. – Чернігів, 2007. – 671 с.

Олександр Рахно
(Чернігів)

О. РУСОВ І М. КОЦЮБИНСЬКИЙ: МАЛОВІДОМІ ФАКТИ СПІЛЬНОЇ ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Відомий земський статистик, етнограф і фольклорист, діяч українського національно-визвольного руху Олександр Олександрович Русов (1847 – 1915) та видатний український письменник і громадський діяч Михайло Михайлович Коцюбинський (1864 – 1913) відіграли помітну роль у науковому, культурному й громадському житті України. Вони ж належали і до найближчого оточення І. Шрага. Втім, їхня спільна громадська діяльність на Чернігівщині ще не знайшла свого відображення в науковій літературі.

Життєвий шлях О. Русова був пов'язаний з Чернігівщиною. Тут він жив разом з родиною і працював протягом 1876 – 1879 і 1894 – 1899 рр. Саме у Чернігові розпочалася його земська статистична діяльність. 5 липня 1876 р. Чернігівська губерньська земська управа затвердила О. Русова на посаді статистика у щойно утвореному статистичному відділенні [1, с. 63]. Тут, на Чернігівщині протягом 1876 – 1879 рр. відбулися його перші статистичні дослідження та становлення як статистика. О. Русов розробив і запровадив разом з П. Червінським і В. Варзаром так званий «чернігівський тип» земських статистичних досліджень, принципово відмінний від поширеного

тоді «московського типу». Різниця полягала у тому, що чернігівські статистики вивчали водночас господарства селян і приватних власників, а московські – нарізно. Крім того, чернігівські статистики використали й порівняльний метод: зібрані дані порівнювались з результатами попередніх ревізій та переписів. Їм також належав пріоритет у складанні таблиць, у яких господарства групувались не за поселеннями або станами, а за економічними ознаками (розміром наділу або оранки, кількістю робочих душ, худоби тощо) [2, с. 383]. З часом ці два напрямки статистики – «чернігівський» та «московський» – злилися, доповнюючи один одного, важлива роль у цьому належала саме О. Русову.

Уже перші статистичні праці [3] засвідчили характерну рису дослідницької роботи О. Русова – історизм. Історичним підходом до явищ економічного життя він значно підняв рівень вітчизняної статистики. Водночас дослідник продовжував збирати фольклор і матеріали для Словника української мови.

О. Русов брав участь у земському русі, спрямованому на демократизацію суспільно-політичного ладу в Російській імперії шляхом реформ. У 1876 – 1879 рр. він разом з чернігівськими земськими гласними О. Ліндфорсом, О. Карпінським, М. Константиновичем, І. Петрункевичем, В. Савичем боровся за розширення прав земств, впровадження конституційного ладу в Росії, виступав проти адміністративної сваволі. Статистичне бюро й ліберальні земці відігравали значну роль в громадсько-політичному житті Чернігова. Помітне місце посідав у ньому й українофіл О. Русов. Він був членом-співзасновником Чернігівської громадської бібліотеки, установчі збори якої відбулися 15 березня 1877 р. [4, с. 3–4], не залишався байдужим й до шкільних проблем, працюючи над створенням хрестоматії з історії для учнів місцевої гімназії [5, арк. 1].

Діяльність «неблагонадійних» статистиків неабияк занепокоїла губернську адміністрацію. 18 січня 1878 р. супротивники статистичних робіт у Чернігівському губернському земському зібранні об'єднали свої зусилля і

після тривалих дискусій більшістю голосів провели рішення про закриття статистичного відділення [6, с. 346].

Залишившись без заробітку, О. Русов під впливом народницьких ідей, якими захопилася його дружина С. Русова (Ліндфорс), придбав невеличкий хутір (12 десятин) біля с. Шаповалівки Борзенського повіту Чернігівської губернії, де мав намір разом із родиною зайнятися сільським господарством. Зазначимо, що ставлення О. Русова до народництва було неоднозначним. Він не був революціонером і негативно ставився до «радикалів», але щиро прагнув допомогти народу. Разом з тим, за свідченням жандармських документів, він надавав допомогу народникам. Зокрема, на його хуторі в 1878 – 1879 рр. знайшли притулок і проводили агітацію серед селян народники М. Маковеев, М. Ланганс та Л. Жебуньов [7, арк. 62].

Однак, уже через декілька місяців селянського життя на хуторі О. Русов змушений був зробити такий запис у щоденнику: «Ось уже скоро 5 місяців, як я з Колею [Маковеевим] сипали тут гроші для того, щоб облаштувати будинок; як ми копали город, з якого нічого не вийшло, як косили й губили сіно, як взялися нарешті жати і переконалися, що нам дворянськими двома парами рук не впоратися с 12-ма десятинами землі» [8, с. 82].

Тим часом родинні заощадження вичерпались, і перед О. Русовим постала цілком реальна проблема, як прогодувати сім'ю. Вирішилася вона несподівано: О. Русов отримав пропозицію від Ніжинського повітового земства здійснити статистичне обстеження повіту. Протягом листопада 1878 – грудня 1879 рр. він працював на статистичній ниві, вивчаючи економічний стан господарств повіту, потім систематизував і видавав матеріали в Києві [9, с. 263–269]. Праця «Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание уезда с проектами оценки недвижимых имуществ уезда и двумя картами» стала першою серйозною статистичною роботою О. Русова, що цілком належала йому. Ґрунтовний науковий аналіз стану землеволодіння та землекористування в межах Ніжинського повіту, здійснений дослідником,

отримав високу оцінку фахівців. Відділення статистики Російського географічного товариства 22 грудня 1880 р. ухвалило постанову: клопотатися у Раді товариства щодо нагородження «члена-співробітника О.О. Русова великою золотою медаллю за його працю «Статистичний опис Ніжинського повіту» [10, с. 143–144]. Незабаром автор отримав цю відзнаку.

Протягом другого періоду перебування на Чернігівщині (середина 1894 – травень 1899 рр.) О. Русов працював на посаді статистика при губернській земській управі та за її дорученням готував ґрунтовне двотомне «Описание Черниговской губернии» (Чернігів, 1898 – 1899), за яке авторові у 1901 р. було присуджено премію Харківського університету [11, с. 20].

Незважаючи на велику завантаженість у статистичному бюро, О. Русов на громадських засадах із залученням майже 60 помічників провів обстеження Воздвиженського ярмарку у Чернігові 14 – 15 вересня 1894 р. Наступного року він дослідив книжкову торгівлю на цьому ж ярмарку. О. Русов навів цікаві дані про кількість продавців, асортимент товарів, ціни, а також обсяги реалізації продукції [12; 13]. За дорученням Чернігівського повітового земства протягом липня 1898 р. він провів оціночний перепис Чернігова. На жаль, опрацювання зібраного матеріалу не було закінчено з незалежних від нього причин [14, с. 404–413].

Освітнянські та соціально-економічні проблеми губернії він намагався вирішувати і як земський гласний. У червні 1898 р. дрібні землевласники Борзенського повіту, а у жовтні повітове земське зібрання більшістю голосів обрали О. Русова відповідно повітовим і губернським гласним на 1898 – 1901 рр. [15, арк. 1].

О. Русов був діяльним членом Чернігівської губернської вченої архівної комісії, створеної у листопаді 1896 р. для вивчення справ і документів з губернських та повітових архівів. На сторінках її «Трудов» побачила світ праця О. Русова «Изменения в сословном составе жителей Черниговской губернии во второй половине XVIII века». Вона містить витяги з описів Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського

намісництв і дозволяє простежити процес формування нових соціальних груп на території колишньої Гетьманщини [16, с. 49–63]. У Чернігові він підготував і видав збірник народних пісень «Живі струни», які були зібрані ним у попередні роки. До нього увійшли 128 різножанрових пісень: від щедрівок («Ой славен, славен, пане господарю») до історичних («Ой за гаєм, гаєм зелененьким, ой там грає козак Нечай») тощо [17].

Значну увагу О. Русов приділяв Музею українських старожитностей В. Тарновського. На засіданнях земських зібрань він доводив необхідність прийняття цього дару збирача українських старожитностей, висловлювався за розміщення музею в центрі міста, «на майдані біля собору» [18, арк. 8]. Врешті-решт це питання було вирішено позитивно, і у 1902 р. музей було відкрито, але розміщено його було на околиці міста.

Як великий знавець української старовини, фольклору й музики, О. Русов заснував у Чернігові хорову капелу народних вчителів, брав найактивнішу участь у діяльності Чернігівського музично-драматичного гуртка, входив до складу його правління [19, с. 31]. Сучасники О. Русова згадували про нього як про видатного виконавця комічних ролей у п'єсах «Мартин Боруля», «Наталка Полтавка», «Сто тисяч». З нагоди столітнього ювілею літературної діяльності І. Котляревського він запропонував поставити п'єсу «Наталка Полтавка» і став її режисером. Постановка аматорських вистав відіграла помітну роль у розвитку українського театру.

З Черніговом пов'язаний і значний період життя та творчої діяльності видатного українського письменника Михайла Михайловича Коцюбинського, який з лютого 1898 р. працював діловодом Чернігівської губернської земської управи, а у вересні 1900 р. перейшов до новоствореного губернського земського статистичного бюро, в якому на посаді статистика працював до травня 1911 р. [20, с. 11]. У Чернігові письменник написав свої найкращі твори: «Відьма» (1898), «В путях шайтана» (1899), «Полюдському» (1900), «Дорогою ціною», «Лялечка» (обидва – 1901), «Fata morgana» (1903 – 1910), «Intermezzo» (1908), «Тіні забутих предків» (1911) та

ін. М. Коцюбинський також брав активну участь у громадському житті Чернігова. У грудні 1908 р. він був обраний головою Чернігівської «Просвіти», у 1902 – 1904 рр. працював у Чернігівській губернській вченій архівній комісії тощо [21, с. 354–359].

Знайомство О. Русова з М. Коцюбинським відбулося, очевидно, під час короткочасного перебування письменника в Чернігові взимку 1894 – 1895 рр. [22, с. 152–153] або влітку – восени 1897 р., коли письменник приїздив сюди з родиною, намагаючись влаштуватися на посаду завідувача земського книжкового складу [22, с. 176].

Зазначимо, що і О. Русов, і М. Коцюбинський, постійно перебували в полі зору поліції й жандармерії. Вже 29 травня 1894 р. начальник Чернігівського губернського жандармського управління дав розпорядження чернігівському поліцмейстеру про встановлення особливого нагляду поліції при прибутті в Чернігів з Харкова «колезького асесора О. Русова і повідомляти про нього у щотижневих відомостях з нагляду» [23, арк. 59]. До того ж, за ним постійно таємно слідкували жандармські унтер-офіцери, які періодично подавали докладну інформацію про О. Русова начальнику жандармського управління. Незважаючи на це, О. Русов і М. Коцюбинський продовжували громадсько-політичну діяльність.

Вони активно працювали у Чернігівській «Громаді», якою на той час керував І. Шраг, зокрема, готували і проводили заходи до роковин смерті Т. Шевченка. Разом з Б. Грінченком і В. Самійленком вони збирали кошти на встановлення надгробка на могилі українського поета-байкаря, колишнього громадівця Л. Глібова (1827 – 1893), похованого в Чернігові на території Троїцько-Іллінського монастиря. Про це свідчить лист чернігівських громадівців від 4 травня 1899 р., надісланий Д. Мордовцю, в якому О. Русов прохав петербурзьких українців допомогти фінансово у цій справі [24, с. 80–81].

О. Русов, М. Коцюбинський, І. Шраг та інші чернігівські громадівці добивалися запровадження української мови у початковій школі через

земські установи. Зокрема, на засіданні губернського земського зібрання в листопаді 1900 р. разом з І. Шрагом, В. Хижняковим та іншими О. Русов умовив головуючого поставити на голосування доповідь І. Шрага про права української мови у народній школі. 20 листопада під час важкої дискусії з «правими» представниками земства він переконав більшість гласних у необхідності позитивного вирішення цього питання, перевівши дискусію з політичної площини в педагогічну. Зрештою зібрання більшістю голосів (30 проти 13) ухвалило: «Надати у визначеному порядку клопотання про дозвіл у народних школах місцевої народної мови і книг цією мовою, як допоміжний засіб у виховних цілях і для успішного розуміння літературної мови» [18, арк. 4–5]. «Усе ж таки чернігівці – народ прогресивний», – захоплено занотував О. Русов у своєму щоденнику [15, арк. 36 зв]. На жаль, влада не задовольнила клопотання чернігівських земців.

У 1897 – 1899 рр. О. Русов входив до складу губернської земської комісії з питань освіти. Секретарем комісії був Б. Грінченко, якого у 1898 р. замінив М. Коцюбинський. За її дорученням О. Русов ретельно вивчив стан та розробив проект запровадження в Чернігівській губернії загальної початкової освіти, що передбачав будівництво протягом наступних 20 років, окрім існуючих 600, ще 1600 шкіл. Видатки на ці потреби мали досягти значної суми 3–5 млн. крб. [25]. На жаль, губернське земське зібрання не підтримало цю ініціативу, і О. Русов у травні 1899 р. залишив комісію, яка незабаром припинила свою діяльність.

Подружжя Коцюбинських і Русових на початку 1899 р. взяли участь у заснуванні в Чернігові «Общества взаимного вспомоществования учащим и учившим» [26, с. 121], Під час другого перебування в Чернігові О. Русов, незважаючи на велику завантаженість статистичною працею, поновив діяльність у громадській бібліотеці, з якою було безпосередньо пов'язане і подружжя Коцюбинських. У 1895 р. О. Русова було обрано членом ревізійної комісії, у 1896 р. – членом правління Чернігівської громадської бібліотеки і завідувачем господарської частини, у 1897 – 1898 рр. – секретарем, а в

1899 р. – головою правління. Подружжя Русових та Коцюбинських турбувалися про поповнення книжкового фонду бібліотеки, брали активну участь у складанні бібліотечних каталогів, підготовці нарису з історії бібліотеки, присвяченого 20-річчю її діяльності. Щорічні звіти бібліотеки за цей період здебільшого написані рукою О. Русова. Про роль О. Русова у веденні справ бібліотеки свідчить наступний факт. У травні 1898 р. О. Русов за браком часу відмовився від участі в роботі правління бібліотеки, і тоді 59 членів бібліотеки, в тому числі й Коцюбинські, звернулися до нього з проханням не залишати роботу в бібліотеці [27, арк. 1–1 зв.]. Зрештою О. Русова умовили, і він залишився в складі правління. 20 лютого 1899 р. О. Русова знову було обрано до складу правління Чернігівської громадської бібліотеки й доручено виконувати обов'язки голови правління. Однак у травні того ж таки року він залишив Чернігів. На відзначення заслуг О. Русова та його ролі в діяльності Чернігівської громадської бібліотеки правління ухвалило рішення не обирати нового голову до кінця повноважень усього складу правління [28, с. 2].

Наприкінці 1899 р. О. Русов виїхав до Полтави для керівництва статистичним бюро Полтавського земства, пізніше працював у Петербурзі та Києві, але продовжував підтримувати зв'язки з Чернігівщиною та М. Коцюбинським. Його листи до подружжя Коцюбинських проливають світло на деякі аспекти їхньої подальшої спільної діяльності [29, с. 70–81]. Зокрема, перебуваючи в Петербурзі, О. Русов у 1905 – 1908 рр. очолював Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг, яке видавало популярні книжки українською мовою, брав діяльну участь у підготовці першого в Російській імперії повного видання творів Т. Шевченка. Він входив до складу редакційної комісії, що готувала видання «Кобзаря», а потім займався його розповсюдженням. У листі з Петербурга від 26 березня 1908 р. він сповіщав І. Шрага: «Видали ми знов “Кобзаря” у 3, 1,5 карбованці і 60 коп. Перші два сорти роздаємо книжковим магазинам, а останній – не для того видавали, щоб на ньому крамарі наживалися. Вже Харківському

земству відправили 1000 примірників цього народнього видання, щоб роздавало по школах, по сільських бібліотеках; чи продавався дешевше, ніж написано на книжці... Чи не підбили б Ви, щоб скоріше Чернігівське земство взялося за це діло» [30, с. 59]. Для розповсюдження української книги О. Русов разом з М. Коцюбинським робили спроби створити в Чернігові книжковий склад. Однак губернатор М. Родіонов не задовольнив клопотання Чернігівської «Просвіти» на підставі «вредных украинофильских целей, преследуемых этим Обществом» [29, с. 78].

Отже, О. Русов та М. Коцюбинський своєю діяльністю активізували громадське життя Чернігівщини, сприяли піднесенню українського національно-визвольного руху та культурно-освітнього рівня населення краю.

---

1. Доклад о произведенном расходе на содержание третьего члена статистического отделения / Постановление Черниговской губернской земской управы // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1877. – № 1-4.

2. Русов А. Областное начало в земской статистике // Степ. Херсонський белетристичний збірник. Херсон 1886. – СПб., 1886.

3. Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. – Чернигов, 1877. – Вып. 1.

4. Очерк развития Черниговской общественной библиотеки за 20 лет ее существования (1877 – 1896) // ЗСЧГ. – 1898. – № 5. – Приложение.

5. Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. І. – Оп. 1. – Спр. 48790.

6. Журналы заседаний очередного Черниговского губернского земского собрания 1877 г., сост. в январе 1878 г. // ЗСЧГ. – 1878. – № 1-4.

7. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК). – Ф. 274. – Оп. 1 – Спр. 242.

8. Рахно О. 3 неопублікованих щоденників О. Русова // Сіверянський архів: Науковий щорічник. – Чернігів, 2008. – Вып. 2.

9. Рахно О. 3 історії статистичних досліджень О. Русова у Ніжинському повіті // Література і культура Полісся. – Ніжин, 2005. – Вып. 29.

10. Журнал заседания Отделения Статистики. – 22 декабря 1880 года // Известия Императорского Русского Географического Общества. – 1881. – Т. 17. – Вып. 5.

11. ЗСЧГ. – 1901. – № 3.

12. Воздвиженская ярмарка в Чернигове 14-15 сентября 1894 г. – Чернигов, 1894.

13. Книжная торговля на Воздвиженской ярмарке 1895 г. в Чернигове. – Чернигов, 1897.

14. Русов А. А. Некоторые результаты переписи недвижимых имуществ в г. Чернигове 1898 года // Труды подсекции статистики X съезда русских естествоиспытателей и врачей в г. Киеве 21-30 августа 1898 года. – Чернигов, 1900.

15. Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України. – Ф. 1.– Оп. 1. – Спр. 453/1.

16. Русов А. Изменения в сословном составе жителей Черниговской губернии во второй половине XVIII века // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, Б.г. – Вып. 2.

17. Живі струни. Збірник пісень. – У Чернігові: З Друкарні «Губернского Правления», 1895. – 109 с.
18. ІР НБУВ. – Ф. І.– Оп.1. – Спр. 12605.
19. Календарь Черниговской губернии на 1898 год. – Чернигов, 1897.
20. М. М. Коцюбинський як громадський діяч: Документи, матеріали, публікації / Упор. Н. Л. Калениченко. – К., 1968.
21. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990.
22. Потупейко М. Михайло Коцюбинський: Ранній період життя і творчості. – К., 1964.
23. ЦДІАК. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 34.
24. Шевелів Б. Чернігівський період у житті М. Коцюбинського за новими матеріалами // Україна. – 1930. – травень-червень. – Кн. 41.
25. Черниговскому губернскому земскому собранию XXXIV сессии 1898 года Комиссии по народному образованию доклад с мнениями членов ее и статистическими данными о положении народного образования в Черниговской губернии (№ 165). – Чернигов, 1899.
26. Куп'янський Й. Я. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського. – К., 1965.
27. ІР НБУВ. – Ф. ІІ. – Спр. 518.
28. Отчет Черниговской общественной библиотеки за 1899 год // ЗСЧГ. – 1900. – № 8. – Приложение.
29. Зайченко І., Рахно О. Листи Олександра та Софії Русових до Михайла і Віри Коцюбинських // Київська старовина. – 1999. – № 5.
30. Рахно О. О. Русов у науковому і громадсько-політичному житті Чернігівщини // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6.

Тамара Демченко, Марія Москаленко
(Чернігів)

ІЛЛЯ ШРАГ І МИХАЙЛО КОЦЮБІНСЬКИЙ

160-та річниця від дня народження Іллі Шрага, мабуть, не зовсім випадково співпала у часі з 1100-річчям першої письмової згадки про “Олегів мужніх прастаре кубло” (як писав у знаменитому сонеті М. Зеров). Подвійний ювілей Чернігова і видатного його громадянина, одного з тих, хто упродовж віків творили славу старовинного міста, доречний привід задуматися, а що ми знаємо про життя чернігівців навіть на відстані якихось 100 років – справжньої дрібниці у порівнянні з понад тисячолітньою історією. Як добре обізнані з їхніми настроями, турботами, прагненнями?

За останнє століття Чернігів, як і вся Україна, зазнав колосальних змін. Ставлення до його минулого й оцінки сучасного не раз кардинально змінювалися і найбільше не пощастило якраз зламу ХІХ – ХХ ст. За радянських часів виробилося і ще й сьогодні тяжіє над значною частиною населення зневажливе ставлення до історичних традицій, дореволюційного побуту, а вже українську національно-свідому інтелігенцію, затавровану

“буржуазно-націоналістичною”, взагалі звикли трактувати як ворогів народу. Чи не першим, хто з таких позицій підійшов до оцінки Чернігова, був радянський ідеолог А. Хвиля. У передмові до “Повного зібрання” творів В. Еллана-Блакитного він писав: “Чернігів – то виразник старого міста чиновника, відставного офіцера, міщанина. Коли Маркс говорив про ідіотизм сільського життя, то в таких містах [...] панує ідіотизм відставного суспільства” [1, с. V]. Цікавий зразок подібного ставлення знаходимо у вміщеній в обласному офіціозі “Більшовик” якраз на 7 листопада 1933 р. статті П. Способнова “Свято Каті Отарської”. Її героїня – до революції бідна єврейська дівчинка, яку експлуатували “багатій-крамар” і власник кінотеатру “Міраж” Шафран та його родина, – стала робітницею. Трудові успіхи контрастують із похмурою, виписаною тільки темними фарбами картиною дореволюційною міста: “Сіре й буденне було життя в Чернігові [...] Губерніальне центральне місто, а життя в ньому скотське. Життя ситих міщан нічим не можна було зворушити.

Щовечора на вулицю виповзала з своїх нір уся квінтесенція чернігівської громадськості: спекулянти, крамарі, розбиті паралічем чиновники, захудалі дворяни, офіцери відставні. Вихованці духовної семінарії сходилися в центрі до кіно-театру “Міраж”.

Семінаристи й поповичі провадили жваву дискусію й філософствували з діячами просвіти на тему про всевітнє значення Чернігівщини, “світового центру старої культури”, культури монастирів, соборів, церков” [2]. Коментарі, як-то кажуть, зайві. До честі царських чиновників можна сказати, що при них міщани таки були “ситими”, а в 1933 р. їм доводилося дуже несолодко. Ми навели максимально негативну, ворожу, хоча й не без певного відтінку заздрості оцінку суспільного побуту, який на початку 30-х рр. уже канув у Лету в своїй визначальній частині: на довгі роки припинилися будь-які дискусії, та й саму “Просвіту” заборонили. Засоби масової інформації, виконуючи партійне замовлення, намагалися викорінити навіть окремі добрі згадки про “старі часи”, спаплюжити їх, прищепити молодшим поколінням

уявлення про соціалістичне сьогодення як єдино можливий спосіб існування. Показовим у цьому плані є пасаж із підбірки агітаційних матеріалів кінця 30-х рр. ХХ ст.: “В уяві впливають картини того, чим був Чернігів до революції. Глушина. Місто таке ж темне, відстале, як темний і відсталий був поліщук – житель Чернігівської губернії” [3, с. 3]. Першими жертвами класового підходу ставали люди, а потім руйнували собори, спотворювали облік історичних міст і пам’яток. Якщо хто з дореволюційних мешканців табуйованого міста й “вцілів” під ідейним обстрілом більшовицько-радянської пропаганди, то це була родина Коцюбинських. І. Шраг, на жаль, належав до перших.

Звичайно, у листах, спогадах, щоденниках людей, котрі жили наприкінці 90-х рр. ХІХ ст. та на початку наступного, можна зустріти непоодинокі скарги на час, владу, провінційну нудьгу чи навіть тогочасних “обивателів”, але, по-перше, не йшлося про тотальне заперечення усього життєвого укладу, по-друге, це були тимчасові настрої. У колах української інтелігенції все-таки переважало шанобливе ставлення до Чернігова. Одні любили його здаля. Так, В. Горленко у листі до М. Стороженка від 12 лютого 1896 р. писав: “Місто – це надзвичайно миле, пристойне й симпатичне, маючи вигляд ще дещо *колишніх* [Виділено В. Горленком. – *Автори*] провінційальних міст, що цілком вже втратив Київ, і до великих міст не попавши і від малих відставши” [4, с. 565]. Інші все своє життя так тісно пов’язали з Черніговом, що стали невіддільними від міста над Десною. До останніх, безумовно, належать і Михайло Коцюбинський, й Ілля Шраг.

Ілля Людвигович Шраг народився 23 серпня (5 вересня за новим стилем) у Седневі, містечку за якихось 25 км від губернського центра, вчився у Чернігівській гімназії. Мабуть, “миле” губернське місто не зовсім імпонувало його бурхливій юнацькій вдачі, та й вищу освіту треба було здобувати, отож він і подався до імперської столиці. Проте за декілька років був висланий на батьківщину під нагляд поліції. З університетом теж

довелося розпрощатися. Причиною стала участь І. Шрага у студентських заворушеннях 1869 р.

Хоча І. Шраг добився від чернігівського губернатора дозволу мешкати в Чернігові, але, як свідчать документи, прагнув переселитися до Києва. Проте його наміри не увінчалися успіхом. На офіційному “відзиві” чиновника III Відділення про колишнього студента від 17 вересня 1871 р. стоїть негативна резолюція Київського, Подільського й Волинського генерал-губернатора. В контексті нашої теми важливо підкреслити, що І. Шраг клопотався про дозвіл поселитися у Києві, бо в Чернігові він не мав можливості достатньо заробляти для утримання родини, а державна служба йому як піднаглядному була недоступна. Жандарми вчинили з дозволом лукаво, з одного боку, вони визнавали, що І. Шраг як особа їм відома для них не становить небезпеки, а з іншого, допитувалися, чи можуть у Києві забезпечити “достатній нагляд”. Генерал-губернатор, як ми вже писали, розв’язав дилему просто: заборонив переїзд [5]. Звичайно, що це була не найголовніша з причин, сукупність яких змусила І. Шрага залишитися у Чернігові. Але й недооцінювати даний фактор також було б неправильно: вигнаний з університету “за політику” студент став фактично невивізним, якщо скористатися терміном пізніших часів. Отже, він мусив вживатися у чернігівське середовище, шукати саме тут роботи, однодумців, пускати корені. На це пішло декілька десятків років. Виборні інституції міста і губернії, тобто міська дума і губернське земство, стали тими осередками, які прийняли І. Шрага як свого. Не останню роль відіграли й людські якості чернігівця. Попри всі труднощі, він зумів завершити вищу освіту, зробив вдалу й успішну кар’єру адвоката.

М. Коцюбинський та його сім’я відіграли велику роль в житті І. Шрага – відомого у Чернігові та далеко за його межами правника, земського, громадського, а понад усе, діяча українського національно-визвольного руху. А він, у свою чергу, став щирим другом, порадником, соратником у громадських справах М. Коцюбинського. І після смерті цих двох людей,

зв'язок між їхніми іменами не припинився. За радянських часів на постать І. Шрага було накладене ідеологічне табу, відтак його прізвище згадувалося тільки в публікаціях, пов'язаних з М. Коцюбинським [6; 7; 8]. Укладачі не вилучили проскрибоване ім'я з листів М. Коцюбинського під час підготовки їх до друку. Так, в останньому томі семитомника прізвище І. Шрага згадується 18 разів, хоча листів письменника до чернігівського приятеля вміщено тільки три. Зрештою, це й зрозуміло, бо вони мешкали в одному місті, і в постійному листовному контакті просто не було потреби. У виданому уже за доби незалежної України чотиритомнику листів до М. Коцюбинського, прізвище Шрага зустрічається, згідно з іменним покажчиком, понад 90 разів! Чимало адресатів письменника через нього передавало привіти І. Шрагу, а дехто, (особливо це стосується осіб, які свого часу мешкали в Чернігові) сприймав їх як близьких, душевно споріднених людей. Так, Микола Чернявський у листі до М. Коцюбинського від 5 липня 1903 р. писав: “Я часто згадую Вас та Іллю Людвиговича. Тут немає і тіні таких людей” [9, с. 277]. У відомому нарисі “Чернігів” Михайло Грушевський теж поставив прізвища двох провідних чернігівських українців поруч. Він, зокрема, писав: “Тепер живе в Чернігові славний український письменник Мих[айло] Коцюбинський, автор чудових повістей, славний український діяч Ілля Шраг, що був головою укр[аїнських] послів в першій Державній Думі і багато ще інших письменників наших” [10]. Таким чином, у свідомості української спільноти панувала думка, що видатного письменника й досить відомого юриста та громадського діяча зближувала спільна праця на ниві національної культури.

Очевидно, що основи таких спочатку ділових, а потім і приватно-дружніх відносин заклалися ще з перших місяців появи М. Коцюбинського у місті. Як відомо, одержавши в Чернігівській губернській земській управі посаду діловода, він наприкінці лютого 1898 р. переїхав із Житомира до Чернігова [7, с. 110]. Мабуть, невдовзі по тому, відбувся й візит подружжя Коцюбинських до Шрагів. Пасербиця І. Шрага – Р. Ковалевська-Віхман –

пригадувала, як вони вперше завітали до її родини. Їй було тоді 12-13 років, і вона добре запам'ятала, що на їхній візитівці напис зроблено українською мовою “Віра та Михайло” [11]. Рая Віхман була дівчинкою спостережливою, крім того, за свідченням М. Грінченко, вона належала до дівчат з чернігівських інтелігентних родин, які прагнули спілкуватися по-українськи, дружила з донькою Грінченків – Настею [12, с. 475]. Навіть така незначна, на перший погляд дрібничка, як виконаний українською мовою напис на візитній картці, у ті часи слугувала свого роду опізнавальним знаком, паролем для тих представників інтелігенції, які не соромилися свого походження, прагнули до конкретної праці на благо рідного народу.

Поселившись у Чернігові, М. Коцюбинський, як відзначає Сергій Єфремов, “міг не почувати себе, як досі, самотнім і як українець: була там громадка однодумців (І. Л. Шраг та інші), з якими так само можна було одводити душу в спільних змаганнях і в спільній праці” [13, с. 233]. Ця точка зору знайшла своє продовження і в сучасному літературознавстві. “Коло близьких Коцюбинському людей, – зазначає В. Панченко, – адвокат Ілля Шраг, літератори Володимир Самійленко, Борис Грінченко, Микола Чернявський” [14, с. 7].

У науковій літературі, мемуарах уже з'ясовано, як пліч-о-пліч працювали члени цієї “громадки” в чернігівській “Громаді”, “Просвіті”. Але вони дружили і в приватному житті, сім'ями. Молодший син Шрага – Микола Ілліч – на схилі літ згадував у листі до доньки М. Коцюбинського – Ірини Михайлівни: “знав Вашого батька тоді, коли був ще юнаком”. Він “стоїть перед моїми очима як живий і я добре пам'ятаю, як він бував у нас, як яскраво оповідав батькові про свої італійські враження” [15]. Р. Ковалевська-Віхман підтвердила цю інформацію й додала, що майже щороку М. Коцюбинський приїздив у Седнів 20 липня на день Іллі – небесного патрона І. Шрага. Цього дня на батьківщині адвоката збиралися численні гості [11], надходили телеграми й листи (див. додаток № 1).

Наявність тривалого і щирого спілкування цих двох провідних постатей українства у Чернігові підтвердив у своїх спогадах і Гліб Лазаревський, який засвідчив, що саме у І. Шрага вперше побачив М. Коцюбинського [8, с. 138]. У мемуарах Миколи Ковалевського вони схарактеризовані як люди одного кола [16, с. 40]. У листі до І. Коцюбинської ще один відомий чернігівець, Юрій Меженко (Іванов), писав: “Я дуже радий, що хоч чим-небудь можу прислужитися музеєві Михайла Михайловича, з яким я хоч і не був особисто знайомий, але знав його добре, бо в нашій родині за нього не раз згадувалося і то завжди з глибокою пошаною. В дуже близькій і дорогій мені родині Шрагів я зустрічався раз чи два з Михайлом Михайловичем” [Цит. за: 17].

І ще один аспект цих тривалих відносин хотілося б висвітлити. Коли І. Шраг був обраний до Державної думи Росії, він здобув достатньо велику популярність в країні, і, незважаючи на те, що Думу розігнали, а Шрагові загрожував арешт, М. Грушевський наполягав, щоб М. Коцюбинський написав його біографію для українського підцензурного видання. У лютому 1907 р. між ними велося жваве листування з цього приводу [7, с. 271–273], але нарис так і не побачив світу. С. Єфремов пояснював нехіть письменника тим, що рецензування, реферування, підготовка науково-популярних праць були “екскурсами в цілком непритаманну Коцюбинському сферу”. Літературознавець згадав про ще один теж нереалізований намір створити “літературний портрет” І. Шрага, який виник у 1906 р. [13, с. 256]. А шкода! Поява публіцистичного твору про громадського діяча, написаного пером великого письменника, безумовно, змінила б ставлення до нього в майбутньому: навіть радянські гуманітарні науки, якщо не історіографія, то літературознавство, не змогли так б безцеремонно замовчувати постать із близького оточення М. Коцюбинського.

І. Шраг провідував М. Коцюбинського в київській лікарні, про що хворий письменник згадував у листі до дружини [18, с. 268, 284]. І. Шрагу довелося й хоронити друга. Він записав, очевидно, розуміючи їхню

непроминальну цінність, надписи на похоронних вінках, зроблені українською мовою (див. додаток № 2). Після смерті письменника дружні зв'язки з близькими друзями, у тому числі й з родиною Шрагів, підтримувала Віра Устимівна Коцюбинська. Збереглося її привітання з нагоди іменин, датоване 20 липня 1917 р.: “Вельмишановний та дорогий Ілля Людвиговичу! Поздоровляю Вас та бажаю крім здоров'я здійснення всіх Ваших бажань. Сердечно вітаю всіх Ваших, а Лизавету Исааківну міцно-міцно цілую – завжди щиро до всіх Вас – В. К.” [19].

Нечисленні листи (у семитомному зібранні творів їх усього три) М. Коцюбинського до І. Шрага позначені щирістю, невимушеністю людей, у яких немає секретів одне від одного, які пов'язані давніми стосунками взаємної симпатії, більше того, є ідейними однодумцями. М. Коцюбинський писав своєму чернігівському товаришу тільки під час лікування на Капрі – у червні 1909, липні 1910 та грудні 1911 рр. Його листи сповнені надії на одужання, радості від спілкування з російською інтелектуальною елітою, представники якої також полюбили лікуватися й відпочивати там. Але найбільше місця відведено описам краси й принад острова “чудес, краси і спокою” [20, с. 130]. У листі від 13 липня 1910 р. письменник хвалився: “По обіді стаю рибалкою – і яких риб ми ловимо, якби ви знали! Тут риби, як квітки, і ми приносимо з собою цілі букети” [18, с. 48]. І тільки в грудневому листі (1911 р.) вже домінує сум за домівкою [18, с. 169]. У кожному з листів М. Коцюбинський передає щирі привіти родині І. Шрага і його дружині, а в одному згадує і його пасербицю: “Раїсі Іллінішні нічого не можу поки що сказати про коралі, бо ще не був у Неаполі” [18, с. 48]. Ця мила дрібничка свідчить, настільки близькими були сім'ї Шрагів і Коцюбинських, якщо Раїса попросила друга свого вітчима привезти з Італії прикраси. Тодішні правила етикету не дозволяли турбувати просто знайомих людей навіть незначними проханнями.

У листі І. Шрага до М. Коцюбинського від 23 липня 1910 р. натрапляємо і на згадки про те, хто із численної родини де і як відпочивав

того літа, й на звичні для адвоката скарги на надмірну завантаженість: “То судові справи вимагають того, щоб бути у Чернігові, то в тих же справах доводиться їздити. Був у Кролевіці, Конотопі, 19-го липня (за старим стилем – *Автори*) маю їхати до Макошина, де доведеться перебути кілька днів – там великий складний судовий процес, який, певно, затягнеться”. Тут же іронічно-довірочна розповідь про стан свого здоров’я, яке помітно підупало: “У травні мав дуже уїдливу інфлюенцу, навіть, мусив звернутися до лікаря, почала опухати нога: лікар знайшов ознаки подагри, склероз серця (звичайна стареча хвороба) тепер не п’ю горілки, дозволяю собі тільки бессарабське вино, пив “Боржоми”, от і мене залічено до хворих, а се страшенно нудна річ” [9, с. 349].

Але І. Шраг не був би самим собою, коли б замикався тільки у вузькому колі особистих клопотів та сімейних проблем. Як для його наділеного унікальним талантом товариша завжди існував вихід у світ художніх образів та до вершин естетики, так й І. Шрагові була притаманна риса оперативно реагувати на події громадського життя. Тому в цьому великому листі знаходимо згадку про поїздку до Києва, де адресант зустрів одеського українського діяча М. Комарова (Комара). Ставлення до цієї постаті дружньо-іронічне: давній знайомий І. Шрага та М. Коцюбинського, виявляється, “нітрохи не змінився, має все той же одеський “особый отпечаток” от і недавно одесити “отлипи пулю” на неослов’янському з’їзді в (нрзб.) опинився д[обродій] Луценко! Се нагадало мені, як одесити “рятували Україну”, беручи участь в арх[еологічному] з’їзді у Чернігові, тоді їх лаяли, та, треба, гадати, мало” [9, с. 349]. Ці натяки, далекі від розуміння невтаємниченими, легко розшифровувалися в колі однодумців. І. Шраг висловив своє негативне ставлення до так званого панславістського руху, який набув особливого піднесення в Росії напередодні Першої світової війни. Російські прибічники цієї політичної течії стояли на шовіністичних позиціях, що відштовхувало від неї українських діячів. Панславісти організували два конгреси своїх прибічників: у Празі (1908) й Софії (1910). Очевидно, що саме на останній

потрапив і представник одеських українців І. Луценко. Важко сказати, як реагував на ці репліки М. Коцюбинський, але українські діячі в цілому негативно поставилися до ідеї проведення першого з'їзду. М. Грушевський вбачав у підготовці до нього “трогательное единомушие” “істинно польських та істинно руських людей”, а наступний з'їзд оцінив як “тризну по прогресивних вільнолюбивих ідеях, які одушевляли кращих представників слов'янського відродження” [21, с. 51]. Можна припустити, що І. Шраг повністю поділяв цю точку зору.

Цілком можливо, що листів було значно більше, бо у вже цитованому листі М. Шрага до І. Коцюбинської йшлося про те, він у 30-х рр. “за згодою” своєї матері, Єлизавети Ісаківни, передав до чернігівського музею частину архівних матеріалів батька і “серед них щось коло десяти листів Михайла Михайловича до мого батька (переважно з Капрі). Не знаю, чи збереглися вони в музеї. Треба їх там пошукати” [15].

Але і в цій невеликій за обсягом епістолярній спадщині відобразилися щирі почуття взаємної поваги, душевної близькості, щирості, які можуть створити не тільки добросусідські відносини та людська симпатія, але насамперед спільні громадські інтереси. Документи, що походять з родинного кола Шрагів, а також спогади людей, які добре знали обох видатних українських діячів Чернігова, підтверджують цей висновок. Водночас вони проливають яскраве світло на громадсько-культурне життя Чернігова, який насправді не був ні заповідником “глушини”, ні “анахронізмом культурної відсталості”. Національно-свідома інтелігенція витворила і міцно утримувала своєрідний осередок духовного життя у місті, тим самим продовжуючи традиції одного з визначних центрів української культури.

Він яскраво спалахнув у роки Української революції. Доречно згадати, що перше публічне вшанування пам'яті М. Коцюбинського як “незабутнього письменника” України (панахида і мітинг) відбулося 9 квітня 1917 р. З великою промовою виступив І. Шраг. Виступаючі надали церемонії

виразного національно-політичного забарвлення, закликали, щоб присутні на урочистостях селяне “розповіли своїм родичам, що вони тепер вільні українці, що мова їх тепер не мова не пригніченого раба, а мова вільного великого українського народу, культура якого мусить стати поруч зо всіма культурами всесвіту” [22, с. 11]. Ці настрої, однак, поступово згасли уже за радянських часів. Знову ж таки заслуговує на увагу та обставина, що початок занепаду обізнані люди пов’язували зі смертю І. Шрага. З граничною відвертістю про це йдеться у спогадах М. Грінченко і А. Верзилова: “Якось дивно подіялося, що з смертю І. Л. Шрага [1919 р. – *Автори*] остаточно вмерла, зникла мовби тінь тої старої Чернігівської Громади, та й зникли всі нові трансформовані й диференційовані партійні українські групи. І самих людей у Чернігові не стало: деякі померли, деякі повийздили, а хто тут живе, ті стали в буквальному й точному розумінні сього слова безпартійними, бо Жовтнева революція так радикально змінила ґрунт і обставини соціально-політичного й культурного життя, що тим старим Громадам не було вже місця...” [12, с. 469]. Розпочалося творення міфа про культурну відсталість і духовне запустіння дореволюційного Чернігова, руйнівні наслідки якого у вигляді звичних і поширених уявлень про другорядність, провінційність, неprestижність української культури продовжують побутувати й сьогодні.

---

1. Хвиля А. Поет і каменярь революції: Передмова // Блакитний В. (Еллан) Твори: Повне зібрання / Уклав Г. Коцюба. – [Харків], 1929.

2. Способнов П. Свято Каті Отарської // Більшовик (Орган Чернігівського облбюра КП(б)У, МПК, облоргкомітету та облбюра профспілки. – 1933. – 7 листопада.

3. Чернігів – новий соціалістичний: На допомогу агітатору. – Чернігів, 1939.

4. З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка (1893 – 1905) / Вступ і прим. проф. О. Оглоблина // Україна: Українознавство і французьке культурне життя. – Париж, 1952. – Ч. 7.

5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. Х. – Спр. 18926. – Арк. 2 – 3.

6. Лазаревський Г. Чернігів за часів Михайла Коцюбинського // Українська література. – 1943. – Кн. 3-4. – С. 211 – 222.

7. Куп’янський Й. Я. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського. – К., 1965. – 587 с.

8. Спогади про Михайла Коцюбинського / Упоряд., післям. та прим. М. М. Потупейка. – Вид. друге, доп. – К., 1989. – 278 с.

9. Листи до Михайла Коцюбинського / Упоряд. та комент. В.Мазного. – Ніжин, 2003. – Т. 4. – С. 277.
10. Грушевський М. Чернігів // Село. – 1910. – № 25. – С. 5 – 6.
11. Чернігівський літературно-меморіальний музей Михайла Коцюбинського (далі – ЧЛММК). – Інв. № А-7419.
12. Грінченкова М. і Верзилів А. Чернігівська українська “Громада”: Спогади // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М. Грушевського. – К., 1928.
13. Єфремов С. Михайло Коцюбинський // Єфремов С. Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії. – К., 2002.
14. Панченко В. “Мені краще бути самотнім...”: Михайло Коцюбинський у листуванні з дружиною // День. – 2005. – 26 листопада.
15. ЧЛММК. – Інв. № А-7436.
16. Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Іннсбрук, 1960.
17. Стрішинець Н. В. Бібліографічна спадщина Юрія Меженка // [http://www.nbuv.gov.ua \(books\) 19/97 megen / L.htm](http://www.nbuv.gov.ua/books/19/97/megen/L.htm).
18. Коцюбинський М. Твори в семи томах. – К., 1975. – Т. 7: Листи (1910 – 1913).
19. ЧЛММК. – Інв. № 165-А.
20. Коцюбинський М. Твори в семи томах. – К., 1975. – Т. 6: Листи (1905 – 1909).
21. Грушевський М. Кінець польської інтриги // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів, 2005. – Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)”.
22. Черниговская земская газета. – 1917. – 14 апреля. – № 30.

Тамара Андрійчук
(Чернігів)

РОДИНА ЛЕБЕДІВ У НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ ЧЕРНІГОВА НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Серед людей, з яких формувалося чернігівське оточення І. Шрага, з ким він, ймовірно, підтримував тісні стосунки, варто виділити Дмитра Лебеда та його дітей – напівзабутих діячів українського національно-демократичного відродження. Це прізвище привернуло увагу автора цих рядків в контексті дослідження життя і творчості одного із зачинателів наукового коцюбинськознавства Ананія Лебеда. Згодом виявилось, що і його батько свого часу був відомою людиною в колах українських діячів. Так, прізвище Д. Лебеда у щоденниках С. Єфремова згадується 7 разів, у тому числі й як адресата. Перераховуючи імена тих, кому він написав листи з 1 по 15 червня 1924 р., С. Єфремов занотував: «Лебедеві (Чернігів)» [1, с. 129, 131].

9 червня 1925 р., після двотижневого перебування в Чернігові, де С. Єфремов опрацював «Щоденник» Т. Шевченка, що зберігався місцевому музеї, він записав: «цікавий факт почув від Лебеда, що був один час автокефальним священиком. «Живі» задумали його повернути до себе. Він запитав їх, чим же вони одрізняються од слов'янського духовенства. Та власне нічим. От хіба що Христа за Бога не визнаємо, та ще підготовляємо канонізацію Маркса та Леніна. Божився старий, що на власні вуха чув оце признання, бо я до нього поставився був скептично» [1, с. 242]. А 9 березня 1927 р. С. Єфремов зафіксував: «Вернувся сьогодні з Чернігова, одбувши Глібовське свято... Приїхавши 6 березня до Чернігова, спинивсь я в Д. Лебеда і, поснідавши, пішов до музею» [1, с. 473].

Отже, спілкування великого вченого, відомого громадсько-політичного діяча та організатора науки із Д. Лебедем було настільки тісним, що не могло не зацікавити: хто ж він такий цей загадковий адресат і добрий знайомий С. Єфремова? Відповідь на це питання знайшлась несподівано.

Вивчаючи архівні матеріали про нашого земляка, цікавого літературознавця 20-х рр., який особисто знав М. Коцюбинського, підготував до друку найповніше видання творів письменника з власними коментарями, створив низку цікавих статей та монографій про нього, арештованого в 1935 р. по групі М. Зерова та розстріляного на Соловках у 1937 р. Ананія Лебеда, ми з'ясували із протоколів допитів, що Дмитро Климентійович Лебідь з Чернігова, неодноразово згаданий у щоденниках С. Єфремова, був його батьком. Із цих протоколів вдалось вилучити чимало інформації про родину Д. Лебеда, яка відігравала помітну роль в національно-культурному житті Чернігова на початку ХХ ст.

З анкетних даних, зафіксованих у протоколах допитів [6], дізнаємося, що народилися Ананій Лебідь та його сестра-близнючка Юлія 11 січня 1898 р. у містечку Веркіївка (з 1945 р. – с. Вертіївка) Ніжинського повіту Чернігівської губернії в сім'ї вчителя земської школи Дмитра Климентійовича та його дружини Наталії Василівни Лебедів. Охрещені діти були 14 січня 1898 р., про

що свідчить запис у метричній книзі Веркіївської Свято-Троїцької церкви [2, арк. 80].

Історичні джерела свідчать, що містечко Веркіївка було засноване в XVII ст. З 1635 р. воно належало шляхтичу Веркію Остиківському, від імені якого і отримало свою назву, змінену вже в радянські часи. За козацької доби це було сотенне містечко Ніжинського полку, мешканці якого не залишились осторонь національно-визвольних змагань. З 1782 р. це – волосний центр Ніжинського повіту. У XIX ст. ці землі належали графам Безбородькам, які в 1839 р. відкрили тут цукровий завод, а наступного року заснували сільське училище. Наприкінці XIX ст. у містечку діяли цукрові заводи Терещенків. У 1897 р. тут нараховувалось 1584 двори та 8311 жителів. На час вчителювання Д. Лебеда, у Веркіївці працювали вже дві парафіяльні школи, а у 1881 р. було відкрито й земську школу [3, с. 116].

У своїх спогадах М. Стороженко в розділі «Моя служба інспектором народних шкіл на Чернігівщині» відзначив: «Ближче до Ніжина, таки на тому самому шляху, було велике містечко Веркіївка, що була у ньому економія, щось у із 6000 десятин Миколи Артемовича Терещенка. Було у Веркіївці аж дві великі школи – одна двокласна державна та земська [...] Веркіївські школи були з усіх боків найкращі у всьому повіті. Будинки були у них гарні, особливо у державної, школярів сила, та усе якісь – хоч і в латках та босі – чепурні, бадьорі, не боязкі, бо так їх виховували їх вчителі, що мали професійну педагогічну освіту» [4, с. 266]. До їх числа, ймовірно, належав і Д. Лебідь. Варто наголосити й на громадській активності місцевих селян. С. Єфремов писав, що на урочистостях з нагоди відкриття пам'ятника І. Котляревському в 1903 р. у Полтаві веркіївська делегація не тільки була єдиною від громад українських сіл, але й підготувала адрес [5, с. 202].

Та родина Лебедів у Веркіївці на довгий час не затрималась. У протоколах допитів А. Лебеда зазначено, що в 1900 р. подружжя з малими дітьми переїхало до Чернігова, де батько був «чиновник царских времен, имел в Чернигове одноэтажный дом» [6, арк. 1]. Ймовірно, що переїзд

відбувся дещо раніше, бо обряд хрещення молодшого сина Лебедів відбувся в Чернігові наприкінці 1899 р. У метричній книзі Вознесенської церкви зазначено: «У козака м. Веркиевка Нежинского уезда Дмитрия Климентеева Лебеда и законной жены его Наталии Васильевой 4 декабря (крещен 12) 1899 г. родился сын Николай. Восприемники: козак Михаил Михайлов Иваненко и жена дворянина Надежда Александрова Максимович» [7, арк. 77 зв., 78].

На початку своєї кар'єри в Чернігові Д. Лебідь працював разом із М. Коцюбинським в Оціночно-статистичному бюро Чернігівського губернського земства, заприятелював з останнім, долучившись до національно-культурного життя міста. В уже оприлюднених «Сведениях о составе служащих Оценочно-Статистического бюро Черниговского Губернского Земства на 1 апреля 1902 года» збереглася така інформація про Д. Лебеда:

«Ф.И.О. – Лебедь Дмитрий Климентьевич;

Звание и чин – козак;

Лет от роду – 29 лет;

Где получил образование – Получил домашнее образование после 1-го класса Коростышевской Учительской Семинарии.

Должность – временно приглашенный с февраля 1901 г.» [8, с. 286].

Про службу батька та атмосферу в родині, в якій виховувався А. Лебідь, красномовно свідчать дані протоколу його допиту в НКВД від 14 травня 1935 р.:

«Питання: Чим займався ваш батько?

Відповідь: Батько був сільським вчителем, потім статистиком в Чернігівській Земській управі. З 1909 р. був чиновником Акцизного Управління. В 1922–23 р. батько був священиком автокефальної української церкви. З 1924 р. батько на моєму утриманні. Батько мій належав до тих українофілів, котрі вірили тільки в український рух. В Жовтневій революції він вбачав крах українського руху.

Питання: До яких організацій та партій належав Ваш батько?

Відповідь: До революції батько брав участь в роботі чернігівської «Просвіти». Після революції він працював в поновленій «Просвіті». В цей час його погляди були близькі до партії соціалістів-федералістів. Його політичні погляди завжди визначало українство. Це провело його до автокефальної церкви, в якій він вбачав єдину форму українського руху. У зв'язку зі справою «СВУ» в 1929–30 р. батько був висланий на три роки за межі України в м. Льгов, де в засланні в тому ж році помер.

Питання: В якій політичній атмосфері Ви виховувались?

Відповідь: В моїй сім'ї завжди панувала українська розмовна мова і українофільство. Ще з дитячого віку я брав участь в чернігівській «Просвіті», а коли вона в 1909 р. була закрита, я ріс під великим впливом родини Коцюбинського, відомого українського письменника, на квартирі у якого продовжували влаштовувати дитячі вечори. Це продовжувалось до 1913 р., коли помер Коцюбинський» [6, арк. 17–18].

У першому протоколі допиту від 8 травня 1935 р. також зустрічаємо цю інформацію: «в той час в Чернігові була т. з. «Стара Громада» (Б. Грінченко, В. Самійленко, М. Коцюбинський.) Батько підтримував зв'язок з усіма зазначеними особами. В 1906 р. в Чернігові виникло товариство «Просвіта», членом якого був і мій батько [6, арк. 2].

Документальним підтвердженням приналежності Д. Лебеда до чернігівської «Просвіти» є список членів Товариства «Просвіта» на 1 січня 1908 р., у якому під № 151 наведено його ім'я [9, с. 33].

У 1917 р., після перемоги Лютневої революції, Чернігівська «Просвіта» поновила свою роботу. Вже в березневому числі «Черниговской земской газеты» за 1917 р. було вміщене таке оголошення: «Українське товариство «Просвіта» в Чернігові відновляє свою діяльність. Бувших членів товариства просять поновити членський внесок. При «Просвіті» заснуються такі секції: 1) шкільна, 2) бібліотечна, 3) видавнича, 4) лекційна, 5) етнографічна і історична. Організуються: драматичний гурток і український хор.

Проектується заснування гуртка українських художників, української книгарні «Просвіти», а також українського клубу» [10, с. 3].

У номері цієї ж газети за 28 квітня 1917 р. було подано детальний звіт про перші загальні збори оновленої Чернігівської «Просвіти», в якому згаданий і Дмитро Лебідь: його було обрано поміж 15 найактивніших та найавторитетніших членів до Ради товариства.

Газета повідомляла: «24-го квітня в залі бувшого дворянського зібрання відбулися перші загальні збори «Просвіти», при присутності коло 150 членів. Головою зборів обрано І. Шрага, секретарем І. Коновала. Одкрив збори д. Верзилов привітанням присутніх з відкриттям «Просвіти», між іншим висловлюючи бажання, щоб, відродившись в часи волі, «Просвіта» як найбільше поширила свою діяльність на полі культурно-національної освіти».

Промовці І. Шраг, О. Карпинський, молоді учасники просвітянського руху – В. Елланський, А. Казка, Р. Бжеський висвітлили діяльність «Просвіти» від часу заснування в Галичині (1868 р.) до заборони їхньої діяльності в Наддніпрянській Україні, накреслили завдання для роботи відновленого товариства. Зокрема, Р. Бжеський висловив побажання, що «тепер за вільні часи «Просвіта» поверне народові згублену за часи пригноблення культурність, і вносить пропозицію приступити до виборів Ради товариства і таким чином розпочати конкретну працю.

Після короткої перерви йдуть вибори.

В Раду т[оварист]ва «Просвіта» увійшли: 15 членів – І. Л. Шраг, О. М. Карпинський, В. О. Базилевич, Ф. С. Шкуркіна-Левицька, В. І. Коцюбинська, полковник М. Костенко, солдат Кукса, представник од робітництва А. Косовець, В. Елланський, Р. Бжеський, Ф. М. Смиринський, А. В. Верзилов, Д. К. Лебедь, О. К. Приходько, священник Пальчевський; кандидати: М. П. Діаконенко, Л. Ф. Нарочницький і Г. Діденко» [11, с. 5].

Як видно із тих скупих джерел, які вдалось виявити, Д. Лебідь особливо переймався у цей час видавничою й театральною справами у Чернігові, розуміючи нагальність та національно-виховний потенціал тієї й іншої.

У нещодавно оприлюдненій статті сина Михайла Могилянського – Дмитра Могилянського (Д. Тася) – «Українське видавництво в Чернігові» (написана у 1925 р.) зазначалося: «Наприкінці року 1917 засноване було перше на Чернігівщині українське видавниче товариство «Сіверянська Думка» як пайове товариство (пай було встановлено в 50 карб.). На чолі Товариства стояла рада, що її обрано було зборами в такому складі: В. Л. Модзалевський, М. М. Могилянський, О. О. Соловйов, Хмелевцов, Д. К. Лебідь та П. К. Діденко» [12 с. 69].

Розуміння нагальної потреби в українській книзі спонукало Д. Лебеда в достатньо скрутний час (економічна руїна та паперова криза) не тільки на паях (50 крб.) увійти до складу видавничого товариства «Сіверянська думка», але й власним коштом у 1918 р. видрукувати «Російсько-український словник з додатком урядових паперів» та книгу «Театр на селі (практичний poradnik аматорським гурткам)» [12, с. 71], демонструючи тим самим любов до України не лише до глибини душі, але й до глибини кишені. А в кишені тій було не так уже й багато. Про це свідчить, зокрема, «Прошение» його дочки Юлії на ім'я директора Чернігівського Учительського інституту від 20 серпня 1918 р., яке знаходимо в її архівній особовій справі. Зі змісту документу видно, що вона закінчила 8 класів Чернігівської жіночої гімназії і рік була слухачкою фізико-математичного відділу Вищих жіночих курсів у Києві, а «в настоящее время ввиду страшной дороговизны жизни, я не могу жить и учиться в Киеве. Прошу зачислить меня на естественно-географическое отделение Черниговского учительского института» [13, арк. 1]. Через три роки (у листопаді 1922 р.) Ю. Лебідь знову звернеться з «Прошением»: «Прошу освободить меня от платы за учение, в противном случае я вынуждена буду оставить институт» [13, арк. 3].

З огляду на те, що видавнича діяльність Д. Лебеда за таких несприятливих умов та при його, очевидно, незначних фінансових статках, дуже нагадує біблійну притчу «Про лепту вдови», вона не може не викликати ще більшої поваги до цього патріота.

У протоколах допитів Аркадія Казки, проаналізованих в статті В. Шкварчука «Винуватий, бо українець», тричі зустрічаємо згадку про Д. Лебеда [14, с. 562–563, 566]. Слідство інкримінувало А. Казці зв'язок у чернігівській період його життя «з нелегальною українською антирадянською групою, в яку входили Віктор Коновал, доктор Базилевич, Аркадій Верзілов, Ілля Шраг, Лебедь-батько, Федір Каллаш та інші. Ця група, різнорідна за своїм політичним забарвленням, об'єдналась для загальної мети: політичної незалежності та самостійності України й непримиренності до корінної ломки старих засад політико-економічного життя, яку несли з Півночі на Україну більшовики» [14, с. 563]

Розповідаючи слідству про свою випадкову зустріч у Києві з А. Лебедем, А. Казка свідчив: «Зустрів одного разу випадково на річковій пристані Ананія Лебеда, секретаря редакції «Життя і революція», викладача української літератури в якомусь із навчальних закладів Києва, з батьком якого грав у драмгуртку при чернігівській «Просвіті» [14, с. 566].

«Черниговская земская газета» від 3 листопада 1917 р. повідомляла: «Театральна секція при чернігівській «Просвіті» готує до вистави в найближчому часі драму на 5 розділів В. Винниченка— «Великий Молох». П'єса дуже цікава і життєва з того боку, що малює тип сучасної інтелігентної людини з її переживаннями, які є результат змагань меж індивідуалізмом – «Я» і тим колективним «Ми», яке Винниченко називає «Великим Молохом», якому служить соціалізм» [15, с. 5]. Напевно, саме в цій п'єсі в 1917 р. і грали разом А. Казка та Д. Лебідь, розширюючи обрії українського культурного життя Чернігова.

Але політична ситуація в Чернігові дуже швидко змінилася: уже в січні 1918 р. його захопили більшовики. Ця подія залишила кривавий слід у житті

родини Лебедів та й цілого міста. Тогочасна преса писала про загадкову смерть і резонансні похорони молодшого сина Дмитра Лебеда – Миколи: «В ночь на 30 января 1918 года был задержан большевиками на одной из улиц Чернигова воспитанник старшего класса местной гимназии Николай Лебедь, сын служащего в губернском акцизном управлении. Задержанного Лебеда нашли на улице в бессознательном состоянии с простреленною головою» [16, с. 3]. Запис у метричній книзі Вознесенської церкви м. Чернігова підтверджує дану інформацію: «8 февраля 1918 г. умер, 10 похоронен козака м. Веркиевка Нежинского уезда Дмитрия Климентиева Лебеда, сын Николай 18 лет. Причина смерти: от гнойного воспаления мозга после огнестрельного ранения. Погребение совершили: Ректор Черниговской Духовной семинарии Архимандрит Николай и другие священнослужители на общем кладбище» [17, арк. 139].

Тогочасний Чернігів ще не звик до терору, і ця смерть сколихнула усе місто. Похорон Миколи Лебеда набув широкого розголосу. Доречно підкреслити, що вбивство юнака зачепило за живе й людей, далеких від політики і симпатій до українських соціалістичних партій. Так, М. В. Черносвітова – донька відомого чернігівського діяча Василя Хижнякова – розповіддю про трагічну долю М. Лебеда розпочинає мартиролог убивств, вчинених більшовиками під час свого першого, нетривалого, перебування у Чернігові. Список жертв нараховує 10–12 осіб. Його відкриває М. Лебідь. Мемуаристка наводить одну деталь, яка влучно характеризує всю міру цинізму керівників більшовицького загону: «Гимназист Лебедь был убит вечером на улице. Родные пришли в комиссариат, прося расследовать дело. Комиссары выражали свое соболезнование, говоря, что они здесь ни при чем, а на гвозде тут же висит шапка убитого» [18, с. 86].

З тогочасної преси довідуємось, що «Микола Лебідь був діяльним членом Чернігівського комітету української партії соціал-революціонерів, доки нагла смерть од руки дикого злочинця не припинила його молоде життя

і не одняла у батьків – сина, а у громадянства – молоду культурну силу». Популярна чернігівська газета вмістила на своїх шпальтах детальний опис похорону М. Лебеда, підкресливши, що на ньому було багато людей, вінків, навіть «з городської думи винесли на зустріч старі міські корогви ... На могилі були прощальні промови, в яких громадяни висловлювали свій великий сум та обурення з приводу наглої і передчасної смерті товариша Миколи» [19, с. 3].

Уже в наш час у газеті «Біла хата» від 29 жовтня 2004 р. з'явилася замітка: «14 жовтня, на Покрову, за ініціативою Християнського клубу було проведено урочисте відкриття та відслужений молебен на могилі Миколи Лебеда, що похований на кладовищі по вулиці Старобілоуській [...] На даний час не залишилось близьких родичів Миколи Лебеда, тому не дивно, що могила була в катастрофічному стані, заросла бур'яном. На ній тризуб і напис: «Щирому сину України» [20, с. 2]

Цей напис – красномовне свідчення політичних уподобань його родини. У такий же спосіб можна схарактеризувати й розстріляного на Соловках у 1937 р. Ананія Лебеда і засудженого по справі «СВУ» Дмитра Лебеда.

Його ім'я на сьогодні незаслужено забуте чернігівцями. Більшовицька влада вбила обох синів Дмитра Лебеда, лише за те, що любили Україну, прагнули служити своїй Батьківщині. За межі України по справі «СВУ» було вислано його зятя О. Карповича. Він не мав змоги виховувати маленьку доньку, мешкати з родиною у рідному місті. Самого Д. Лебеда також було заарештовано в 1929 р. по чернігівській групі «СВУ» й вислано до міста Львов Курської області, де він і помер у 1930 р. на 57 році життя.

Доля цієї родини склалась не просто драматично, а типово трагічно для національно свідомих українців початку ХХ ст., вона надзвичайно показова для нашої сумної історії і потребує як подальшого вивчення та осмислення, так і гідного пошанування.

---

1. Єфремов С. О. Щоденники. 1923 – 1929. – К., 1997. – 834 с.

2. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 818.
3. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / Відп. ред. А. В. Кудрицький. – К., 1990. – 1006 с.
4. Стороженко М. З мого життя / Упоряд. та вступ. ст. В. Ульяновського. – К., 2005. – 428 с.
5. Ефремов С. Праздник украинской интеллигенции // Киевская старина. – 1903. – № 10. – С. 168 – 202.
6. ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 44. – № 48570-ФП. – Т. 3.
7. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1004.
8. Нові матеріали до біографії М. Коцюбинського (1902 – 1913) // Коцюбинський М. Листи до Олександри Аплаксіної / Упоряд.: В. Панченко; Комен. та показники С. Захаркіна. – К., 2008. – С. 280–313.
9. Справоздання Товариства «Просвіта» в Чернігові за 1907 р. – Чернігів, 1908.
10. Черниговская земская газета (дальше – ЧЗГ). – 1917. – 28 марта.
11. ЧЗГ. – 1917. – 28 апреля.
12. Тась Д. Українське видавництво в Чернігові // «Я думав, які теми були б цікаві...»: Праці Григорія Кураса, спогади і матеріали про українського історика / Упоряд.: В. М. Бойко, Т. П. Демченко, І. Я. Каганова. – Чернігів, 2010. – С. 69–71.
13. ДАЧО – Ф. Р-608. – Оп. 1. – Спр. 2257.
14. Шкварчук В. Винуватий, бо українець // Шугай О. Крапля сонця у морі блакиту; Казка Аркадій. Вибрані твори. – К., 2010. – С. 555–571.
15. ЧЗГ. – 1917. – 22 сентября.
16. ЧЗГ. – 1918. – 2 февраля.
17. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1656.
18. Черносивтова М. В. Большевики в Чернигове // Красный террор глазами очевидцев / Сост., предисл. С. В. Волкова. – Москва, 2009. – С. 86–93. – (Белая Россия).
19. ЧЗГ. – 1918. – 16 февраля.
20. Біла хата. – 2004. – 29 жовтня.

Олександр Тарасенко
(Чернігів)

СПОГАДИ СВЯЩЕНИКА МАТВІЯ ПОЛОНСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ ПОЧАТКУ ХХ ст.

Перша Світова війна і розлам епох, викликаний революціями в Європі, що привели до геополітичних змін та формування нових суспільних і соціально-економічних відносин, в тому числі на території колишньої Російської імперії, визначили подальший розвиток України. Соціальні катаклізми – це результат менш чи більш тривалого накопичення у суспільстві суперечностей, визрівання конфліктів соціального, етнічного, культурного, релігійного характеру, які вчасно не вирішувалися насамперед тими, хто мав важелі влади. Коли моральні й матеріальні негаразди суспільства досягають критичної межі, конче потрібні негайні реформи.

Згаяний час – безповоротний шлях до катастрофи. Тому для об'єктивного вивчення й розуміння подій 1917 – 1921 рр. необхідно якнайретельніше проаналізувати попередній період вітчизняної історії і, зокрема, події початку ХХ ст., адже саме тоді причини «розпаду» суспільства мали стати помітнішими, і на них можна було адекватно реагувати.

Мемуарної літератури, що стосується початку ХХ ст., звісно не бракує, але вона, на нашу думку, має специфічні риси, які досліднику слід враховувати. Більшість опублікованих спогадів належали відомим людям, активним діячам суспільно-політичного та громадського життя, письменникам, науковцям. Але річ у тім, що ці мемуари зазвичай були написані вже після буремних подій 1917 – 1921 рр. у СРСР або еміграції. Немає сумніву, що ця обставина посилила природно суб'єктивний характер мемуарного жанру, адже соціальний розлам виокремив у суспільстві й кожній свідомій особистості дві ментальності. Зрозуміло, чим вищим був статус людини, чим більше вона була інтегрована у бурхливе суспільне життя, тим глибший слід мав залишитись у її психології. Можна лише уявити, які психологічні комплекси нуртували у середовищі емігрантів-інтелектуалів. У їхніх спогадах надibuємо на нарікання й образу, гнів і біль за втраченими надіями, сплюндрованими життєвими проектами. Зрозуміло, що радянська мемуаристика має свої характерні риси, сформовані в умовах іншого ідеологічного та гуманітарного простору.

Виходячи з вищенаведених міркувань, вважаємо, що важливе значення для вивчення тієї ж таки епохи початку ХХ ст. мають мемуари, виявлені й видані у наш час. При цьому особливий інтерес становлять спогади діячів, так би мовити, другого і третього рівнів соціальної ієрархії, або взагалі невідомих. Їхні матеріальні й психологічні втрати під час переходу від «старого» до «нового» життя, слід гадати, були меншими і не такими вже вразливими.

Унікальну можливість подивитися на події тієї епохи очима «звичайної людини», її «простим поглядом» дають спогади парафіяльного священника

Матвія Тимофійовича Полонського (1860 – 1946), опубліковані у 2010 р. [4]. Його мемуари за своїм обсягом та охопленням фактичного матеріалу становлять інтерес не тільки для дослідників історії Чернігівської єпархії, вони є цінним джерелом для вивчення повсякденного та громадського життя краю кінця ХІХ – початку ХХ ст. Сам же Матвій Полонський тривалою пастирською та господарською діяльністю у містечку Новій Басані Козелецького повіту (тепер Бобровицького району) заслужив славу й здобув повагу всієї навколишньої округи. Новобасанські старожили розповідають про його вдачу, манеру спілкуватися з людьми, тамтешні дороги, майстерню, школу, лікарню, які були побудовані його зусиллями. Авторитет, яким він користувався в містечку, засвідчив Микола Ковалевський, відомий громадсько-політичний діяч, член Української Центральної Ради і Генерального секретаріату [1, с. 102–105]. «Буваючи у Масютіних, – згадував він, – пізнав я багато цікавих людей з різних частин Чернігівщини. Між цими людьми найбільше враження залишив один сільський священик о. Матвій Полонський. Він був довгий час священиком у великому козацькому містечку Нова Басань Козелецького повіту. О. Матвій був натурою динамічною і не міг погодитися з примітивізмом новобасанського оточення і з низьким рівнем культурної і громадської свідомості новобасанського населення. З величезною енергією він взявся за організацію кооперативних товариств в Новій Басані. З його ініціативи і під його керівництвом постало в Новій Басані кілька кооперативів, а потім кооперативні організації побудували Народний дім, при якому була велика читальня, бібліотека, амбулаторія і фаховий агрономічний кабінет. Новобасанці поволі перетворювалися на свідомих громадян і дуже шанували о. Матвія, цього священика-кооператора. Ця пошана була до нього тим більша, що він був не тільки енергійний і часом може різкий, але і справедливий при вирішуванні громадських справ. Він був безкорисний і хоча належав до правління всіх новобасанських кооперативів, не брав від них жодної платні. Він був непримиренним ворогом всякої реакції і народної темноти» [2, с. 60–61].

Донедавна про Матвія Полонського з'являлися лише поодинокі публікації [3; 6; 5; 7]. Загалом, біографія Матвія Тимофійовича Полонського не містить нічого надзвичайного. Народився він 8 серпня 1860 р. у с. Тополівці Сосницького повіту Чернігівської губернії (нині Семенівський район Чернігівської області), де служив парафіяльним священиком його батько – Тимофій Олексійович Полонський. Вихованням Матвія займався здебільшого брат Данило, який був старший за нього на п'ятнадцять років, здобув освіту в Чернігівській духовній семінарії, вчителював, а потім до кінця життя був настоятелем Вознесенської церкви у Новій Басані. Як і старший брат, Матвій Полонський закінчив повний курс (разом з богословським класом) Чернігівської духовної семінарії, півроку відбував військову службу, намагався вступити до Київського університету на медичний факультет, але не зміг і змушений був повернутися на Чернігівщину, де вчителював у школі с. Мостиці Козелецького повіту. У цей час він одружився з Вірою Дмитрівною Григоровською. Шлюб був щасливим, але не тривалим. Дружина Матвія Полонського померла у 1899 р., залишивши йому дітей – Сергія, Валентину, Андрія.

8 липня 1884 р. Матвій Полонський був посвячений у сан священика й призначений настоятелем Миколаївської церкви с. Надинівки Остерського повіту. У 1887 р. через конфлікт із місцевим поміщиком о. Матвій змушений був залишити цю парафію й перейти на службу в с. Сальне. Коли у листопаді 1892 р. помер настоятель Козьмо-Даміанівської церкви містечка Нової Басані о. Димитрій, батько дружини Віри Дмитрівни, на це місце перевівся о. Матвій. У Новій Басані він залишався настоятелем цієї церкви до своєї смерті у 1946 р. – 54 роки!

Про свою багаторічну пастирську й господарську діяльність у Новій Басані о. Матвій Полонський докладно розповів у своїх мемуарах, які розпочав писати у 1940 р. На той час йому виповнилося вісімдесят років. Викладені в спогадах численні факти, логіка оповідання, метка й дотепна мова засвідчують, що о. Матвій до кінця своїх днів зберіг міцний розум,

чудову пам'ять і велику душу. Останні власноручні записи у зошиті стосуються жовтня 1945 року, коли він розібрав власний будинок, щоб відбудувати зруйновану церкву. Ця остання, можна сказати, героїчна справа в житті о. Матвія – підтвердження його могутнього характеру й невтомної, працелюбної натури.

Свої спогади о. Матвій Полонський розподілив на рубрики. Близько половини загального обсягу мемуарів займає інформація, яка стосується його життя й діяльності в Новій Басані (кінець XIX – початок XX ст.). У спогадах йдеться, зокрема, про створення в Новій Басані добровільної пожежної дружини, кредитно-ощадної каси, сільськогосподарського товариства. У заснуванні й діяльності цих установ брав безпосередню участь о. Матвій. Як людина здібна й допитлива він опанував чимало робітничих професій, сприяв запровадженню корисних для громади технічних нововведень, ініціював й організував у містечку будівництво сільськогосподарського складу, ремісничої та ткацької майстерень, так званого бруклінського колодязя тощо. Безумовно, для реалізації всіх цих проектів необхідні були значні кошти. Крім кредитної спілки, о. Матвій використовував матеріальні можливості місцевих поміщиків. Налагодивши з ними гарні стосунки, й заприятелювавши з деякими з них, він нерідко заручався їхньою підтримкою у відстоюванні інтересів громади і своїх сміливих економічних проектів у Козелецькому земстві. Судячи зі спогадів, для о. Матвія у ставленні до людей не були вирішальними ані багатство, ані бідність. До дідичів і можновладців о. Матвій підходив у відповідності до міри їхніх можливостей і реальної участі в облаштуванні громадського життя. Водночас, жадібний орендар чи розбагатілий на аферах селянин ставали об'єктами його критики. Так само не діставав схвалення з його боку жебрак-нероба. До вирівнювання матеріального становища людей шляхом експропріації о. Матвій ставився негативно, про що свідчать записи на сторінках спогадів про революційні події 1905 – 1907 рр.

Неабиякою подією для економічного життя Нової Басані та Чернігівської губернії загалом стала сільськогосподарська виставка. Матвій Полонський у своїх спогадах розкриває деталі організації цього заходу, перемовини з Козелецьким повітовим і Чернігівським губернським земством. Небажання їхніх представників, зокрема, голови губернської земської управи Миколи Савицького підтримати цю ініціативу, спонукало о. Матвія звернутися по допомогу до столичних чиновників. Зрештою, виставка відбулася протягом 8 – 12 вересня 1905 р. Вона мала значний розголос, відтоді подібні сільськогосподарські виставки почали проводитися на Чернігівщині досить часто.

Значну увагу в спогадах Матвія Полонського приділено соціальній сфері. Він був також й ініціатором, і організатором, і безпосереднім виконавцем ряду проектів такого характеру в Новій Басані, що викликало ланцюгову реакцію у громадах інших населених пунктів губернії. Так, його зусиллями упродовж 1908 – 1918 рр. було відкрито новобасанську лікарню, пологовий будинок, гімназію.

Годі й говорити, як багато міститься в спогадах інформації з історії повсякденного життя населення Чернігівщини початку ХХ ст. Зацікавлений читач знайде в мемуарах і чимало влучних спостережень та колоритних замальовок про церковне життя, діяльність навчальних закладів, армійську службу, яку йому довелося відбувати після закінчення семінарії.

Про своє життя післяреволюційних років о. Матвій у спогадах повідомив небагато. Він – людина з народу, яка все своє життя провела серед простих людей і працювала задля блага народного, – без сумніву, досить спокійно сприйняв революцію. Вочевидь, священник без пієтету ставився до монархії, але воночас далеко не все йому було до вподоби у нових порядках.

Вічний спокій Матвій Тимофійович Полонський – гідний пастир і настоятель храму на честь безсребреників і чудотворців Козьми і Даміана – знайшов у 1946 р. Він був похований біля своєї церкви, але коли місцева

влада вирішила звести приміщення школи, церкву було розібрано, а прах знаменитого батюшки перенесено на загальне кладовище Нової Басані.

Якщо виділяти основну рису спогадів Матвія Полянського, то, на нашу думку, слід вказати на їхню простоту й відвертість, тобто ті якості, яких часто бракує в мемуарному жанрі, що й було зауважено на початку нашої статті.

Насамкінець згадаємо про дітей Матвія Полонського. Старший син Сергій навчався у Чернігівській гімназії, потім, вірогідно, на медичному факультеті Київського університету, мав лікарську практику в Чернігові. Дочка Валентина навчалася у Чернігівському єпархіальному жіночому училищі. Згодом вийшла заміж за латиша і все життя прожила в Латвії. Другий син о. Матвія – Андрій також навчався в Чернігівській гімназії, потім брав активну участь в українському національному русі, був членом Української Центральної Ради від студентства. Після революції він разом з дружиною Вірою Онацькою працював у театральній-агітаційній майстерні Борисполя, яка діяла в складі мистецького об'єднання «Березіль» Леся Курбаса. Під час Голодомору Андрій помер, а його дружина була репресована.

Отже, кінець XIX – початок XX ст., – період перед історичним розламом, що відокремив нову і новітню епохи, – є надзвичайно цікавим, зокрема, тим, що в ньому «заховані» ознаки майбутніх великих змін. Людство, насамперед, держави і народи старої Європи, з неймовірною швидкістю, абсолютно відмінною від усіх попередніх епох, шалено розкручували маховик історії. Потім трапилося те, що всі освічені люди добре знають. Однак, новітня епоха XX ст., із світовими війнами, великими відкриттями, геноцидами, масовими репресіями тощо тяжко піддається розумінню, логічному осмисленню. Історикам конче необхідно з'ясувати, як саме відчували передреволюційну епоху її сучасники з різних прошарків суспільства, якими були їхні настрої та очікування. Тоді, можливо, ми краще зрозуміємо причини і сутність соціальних потрясінь. У цьому контексті

спогади Матвія Полонського є цінним історичним джерелом регіонального характеру.

-
1. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – 254 с.
  2. Ковалевський М. При джерелах боротьби (Спомини, враження, рефлексії). – Іннсбрук, 1960. – 707 с.
  3. Лопата А. Великий будівничий // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1. – С. 169–172.
  4. Полонський М. Спогади священика / Упорядники Є. Марховська, О. Тарасенко. – К., 2010. – 360 с.
  5. Тарасенко О. «Жизнь моя прошла бурно»: священик Матвій Полонський крізь призму документів і спогадів // Полонський Матвій. Спогади священика / Упорядники Є. Марховська, О. Тарасенко. – К., 2010. – С. 3–19.
  6. Тарасенко О. Чернігівська духовна семінарія в спогадах о. Матвія Полонського (1860 – 1946) // Сіверянський літопис. – 2008. – № 4. – С. 47–61.
  7. Хвоя Л. Сподвижницьке життя священика Матвія Полонського // Наше життя. – 2010. – № 34. – С. 5; № 35. – С. 5.

Ольга Гейда
(Чернігів)

НЕЗДІЙСНЕНИЙ БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПРОЕКТ ДМИТРА БОЧКОВА

Серед плеяди дослідників історії Чернігівщини ім'я Дмитра Панасовича Бочкова довгий час залишалося в тіні, хоча його науковий доробок заслуговує на пильну увагу сучасних істориків-краєзнавців.

Він народився у 1887 р. у м. Остер Чернігівської губернії. Протягом 1902 – 1908 рр. навчався в Чернігівській духовній семінарії. Вже тоді Д. Бочков брав участь у науковому житті міста. У 1906 р. він обраний членом Чернігівської губернської вченої архівної комісії – провідного історико-краєзнавчого осередку регіону. У 1908 р. Д. Бочков став членом Чернігівської церковно-археологічної комісії при Єпархіальному древлесховищі – першого спеціалізованого наукового товариства по вивченню церковної старовини краю. Знайомство з відомими представниками чернігівської наукової еліти Іваном Петровичем Львовим, Аркадієм Верзиловим, Євгеном Корноуховим, Вадимом Модзалевським, Петром Добровольським, Володимиром Дроздовим, Петром Бугославським

вплинуло на формування молодого науковця: «хотя я и далеко забрался от Чернигова и может быть навсегда, – писал він з Вільно у листі до Є. Корноухова, – но все же археологическая жизнь Чернигова меня всегда интересовала и будет интересовать» [4]. «Рідну Палестину» (так поетично називав Чернігів Д. Бочков) усе ж довелося залишити через особисті обставини. У 1909 р. Д. Бочков переїхав до Вільно, де працював чиновником у Контрольній палаті. «Ці місяці, що пройшли, така перетурбація скоїлась у моєму житті, що я й досі ніяк не опам'ятаюсь, тепер оце трохи оживаю знов. Берусь за те, що не скінчив», – з сумом писав Д. Бочков з Вільно. Лише через деякий час життя загоїло душевні рани: «Теперь я с удвоенной энергией стараюсь наверстать потерянное» [5]. У 1914 р. він повернувся до активної наукової роботи: «Можете поздравить меня; я тепер на службе в Виленской Публичной библиотеке – дежурным чиновником и заведующим письмоводством. Все-таки добился своего, хотя пришлось очень долго ждать» [6]. У Вільно він плідно співробітничав з Північно-Західним відділом Імператорського Російського географічного товариства та Мінським церковно-історико-археологічним комітетом. Під час Першої світової війни Д. Бочков виїхав з Вільно до Москви, де навчався у Московському археологічному інституті. Протягом 1915 – 1916 рр. він працював у Публічній бібліотеці Рум'янцевського музею. У 1917 р. молодий науковець переїхав до Черкас і став співробітником Черкаської «Просвіти». З травня 1918 р. по 1935 р. Д. Бочков очолював Черкаський історико-педагогічний музей імені Т. Г. Шевченка. У 1935 р., не погодившись з «директивними методами формування музейних колекцій», Д. Бочков за власним бажанням залишив посаду директора музею та переїхав до Києва. У 1935 – 1941 рр. він працював коректором, заступником завідувача відділу рукописів і стародруків Державної історичної бібліотеки УРСР. На початку Великої Вітчизняної війни евакуювався до Саратова, де виконував обов'язки відповідального секретаря у редакціях районних газет Саратовської області. Після повернення у 1944 р. до Києва Д. Бочков працював на відповідальних

посадах у Міністерстві освіти УРСР (зокрема, й референтом у заступника міністра М. Філіпова). Увесь цей час він активно співробітничав з Інститутом археології Академії наук УРСР. У 1958 р. він вийшов на пенсію. Помер Дмитро Бочков у 1982 р. (у віці 95 років) у Києві [4].

У Державному архіві Чернігівської області з матеріалів приватного архіву сформовано особовий фонд Дмитра Бочкова (ф. Р.-8860), що складається з 188 справ. Найцікавішими серед них є, безумовно, неопубліковані рукописи – результат його наполегливого наукового пошуку впродовж усього життя. Крім того, у фонді зберігається чималий епістолярій (близько 120 листів). Серед адресатів зустрічаємо прізвища відомих науковців, краєзнавців та громадських діячів М. Петрова, С. Маслова, Ю. Виноградського, Д. Косарика, Є. Корноухова та ін.

Значну частину доробку Д. Бочкова складають бібліографічні покажчики. Так, до XIV Археологічного з'їзду він планував видати довідник з бібліографії Чернігівського краю та покажчики до «Трудов Черниговской губернской ученой архивной комиссии» [7], «Черниговских губернских ведомостей». Готувалися покажчики до видань Імператорського Товариства історії та старожитностей при Московському університеті, Імператорського Московського археологічного товариства, часописів «Русская старина», «Киевская старина», «Живая старина», «Русский архив». Уже в повоєнний час учений підготував бібліографію археології України (1917 – 1954 рр.). «Указатели меня очень занимают, так как от них вижу много пользы, в чем и вы, я думаю, согласитесь со мною», – писав Д. Бочков завідувачу бібліотеки та архіву Чернігівської губерньської вченої архівної комісії Є. Корноухову.

У полі зору Д. Бочкова-бібліографа опинився й часопис «Черниговский листок», який протягом 1861 – 1863 рр. видавав Л. Глібов. Історію видання «Черниговского листка» у контексті життя та діяльності Л. Глібова достатньо повно висвітлили у своїх студіях Б. Шевелів [11], М. Сиваченко й О. Деко [9], І. Побідаш [8] та ін. Останнім часом з'явилися статті Ж. Тоцької [11] та О. Коваленко [3], в яких проаналізовано краєзнавчі публікації на сторінках

«Черниговского листка». Водночас усі вони говорять про нагальну потребу в ґрунтовному бібліографічному покажчику до цього часопису, який залишив помітний слід у літературному та громадському житті України.

Цю потребу ще в середині минулого століття відчув Д. Бочков, який у 1946 р. зробив першу спробу впорядкувати такий покажчик. Він мав складатися з передмови, присвяченої біографії Л. Глібова та його літературній і видавничій діяльності, покажчика статей часопису, алфавітного покажчика прізвищ авторів, а також списку використаної літератури, приміток, розшифровки псевдонімів авторів, ілюстрацій (фотознімки сторінок «Черниговского листка», портрет Л. Глібова) [1]. У справі збереглися деякі з перелічених складових майбутньої праці, окрім, на жаль, найвагомішої – самого покажчика до часопису «Черниговский листок». Натомість збереглася коротка передмова, в якій наведено відомості про життя та діяльність Л. Глібова, стан періодичної преси на українських землях Російської імперії у ХІХ ст., терміни та зміст видання, причини закриття «Черниговского листка». Крім того, Д. Бочков упорядкував список літератури, в якій висвітлено історію видання «Черниговского листка». «Чернігівська періодика ХІХ ст. майже вся, себто за малим виключенням, має бібліографічні покажчики. Залишаються лише кілька видань і серед них особливо вагомий і цікавий «Черниговский листок» Л. Глібова 1861 – 1863 рр., який, на превеликий жаль, і цього часу залишається поза увагою бібліографів і не має покажчика. Цю проблему й має заповнити пропонований для використання складений мною такий покажчик», – завершив передмову Д. Бочков [1, арк. 6–6 зв.].

Він працював над покажчиком під час відпустки протягом місяця – з 15 листопада до 25 грудня 1946 р. Саме цими датами обмежений тимчасовий читацький квиток, який був виданий Д. Бочкову для роботи у бібліотеці АН УРСР. Збереглася й чернетка заяви Д. Бочкова директору бібліотеки Ю. Меженку з проханням допомогти у справі упорядкування покажчика, дати можливість користуватися примірниками часопису, при необхідності

замовити відсутні номери газети у бібліотеках АН СРСР у Москві та Ленінграді [1, арк. 2].

Втім, завершити розпочату справу Д. Бочкову не поталанило, відтак упорядкування покажчика до «Черниговского листка» залишається актуальним і сьогодні.

---

1. Бочков Д. А. «Черниговский листок» Леонида Глибова. Библиографический указатель // Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р.-8860. – Оп. 1. – Спр. 5.

2. ДАЧО. – Ф. Р.-8860. – Оп. 1. – Спр. 43 – 47; Соса П., Мельниченко В. Черкаському краєзнавчому – 80. Історико-документальний нарис про Черкаський обласний краєзнавчий музей. – Черкаси: Сіяч, 1998. – С. 4–11.

3. Коваленко О. О. Г. Милорадович і часопис «Черниговский листок» // Література та культура Полісся. – Вип. 51.: Регіональна історія та культура XVII – XX ст.: сучасний погляд на проблеми та особи. – Ніжин, 2009. – С. 59–67.

4. Письма Д. Бочкова к Е. Корноухову // ДАЧО. – Ф. Р.-8860. – Оп. 1. – Спр. 129. – Арк. 3 – 4 зв., 7.

5. Там само. – Арк. 3.

6. Там само. – Арк. 17.

7. Там само. – Арк. 14 зв.–15.

8. Побідаш І. Л. Редакторська та журналістська діяльність Леоніда Глібова: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – К., 2006.

9. Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов: дослідження і матеріали. – К., 1969. – С. 5–61.

10. Тоцька Ж. В. Історія Чернігово-Сіверщини на сторінках часопису «Черниговский листок» (1861 – 1863 рр.) // Сіверщина в історії України. Збірник наук. праць. Матеріали сьомої науково-практичної конференції 23 – 24 жовтня 2008 р. – Суми, 2008. – С. 134–37.

11. Шевелів Б. Тижневик «Черниговский листок» за редакцією Л. Глібова (1861 – 1863 рр.) // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали / За ред. М. Грушевського. – К., 1928. – С. 443–462.

Ірина Еткіна
(Чернігів)

ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ СЕЛЯН ЧЕРНІГІВЩИНИ ЗА ДОБИ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 рр.

Правові погляди та уявлення селянства – найчисельнішої верстви населення країни, безпосередньо впливали на хід революції, практично вирішуючи її долю. Нехтування селянською правосвідомістю зумовило крах проектів національно-демократичних сил. Проведення соціально виваженого аграрного реформування було можливе лише на основі ретельного вивчення менталітету та особливостей соціальної психології населення окремих регіонів.

У революційному 1917 р. у правовій та політичній свідомості селянства Чернігівської губернії співіснували дві тенденції. Перша тенденція, що переважала протягом півроку від зміни влади у лютому 1917 р., полягала у прагненні селянства задовольнити свої вимоги, передусім у земельному питанні, на основі рішень нових, легітимних органів влади. Розуміючи необхідність докорінної зміни правового поля, селянство погоджувалося чекати вирішення земельного питання Установчими зборами, які й мали передати їм землю за трудовою нормою.

Чернігівський губернський виконавчий комітет, який очолив авторитетний адвокат, земський діяч та український патріот І. Л. Шраг, не вагаючись, вже на початку березня звернувся до селянства губернії із закликом виконувати розпорядження Тимчасового уряду, віддавати хліб за справедливою ціною, брати участь в обговоренні земельної реформи, обираючи своїх представників до органів влади, зокрема до сільських виконавчих комітетів [1, с. 11–22]. При деяких з них утворювались так звані погоджувальні земельні камери для вирішення непорозумінь між поміщиками і селянами. Це рішення було прийняте, не очікуючи відповідних розпоряджень Тимчасового уряду, який пізніше ухвалив постанову про створення земельних комітетів лише губернського та повітового рівнів. Отже, І. Шраг, чудово знаючи ситуацію на Чернігівщині та настрої населення, довіряв селянам, розуміючи, що розв'язати дуже болючу аграрну проблему можна лише за їхньої участі, з урахуванням системи правових поглядів найчисельнішої верстви населення.

Селянство повірило новій владі, тим більше, що на губернському рівні вона була представлена “батьком Шрагом”, який неодноразово допомагав селянам у судових справах [2, с. 291]. Підтвердженням цього були рішення масових селянських сходів, молебни, присяги на вірність Тимчасовому уряду, вітальні телеграми на його адресу, збирання пожертв на потреби армії, проведення підписки на “кредит волі”, заклики до спокою та згуртованості. Кореспонденти практично усіх місцевих газет віддавали належне високому

рівню правової свідомості селянства, яке “шляхом насильницького, свавільного розв’язання земельного питання не пішло, і, треба думати, не піде” [3, с. 4]. Після зміни влади змінилося ставлення селянства до такого явища, як дезертирство. Напередодні революції селяни мораль якщо не заохочували, то принаймні покривали дезертирів-односельців, зневірившись у здатності царського уряду здобути перемогу у війні. Після лютого 1917 р. селяни самі перевіряли документи солдат, що повернулися, та передавали дезертирів міліції або відправляли на фронт [4, с. 4].

Намагаючись уникнути сценарію 1905 р., селяни на своїх сходах та мітингах застерігали не піддаватися впливу хуліганів, не повторювати поміщицьких та єврейських погромів, говорячи “що вони такі ж громадяни вільної Росії, як і всі інші стани”. Селяни с. Кучинівка Городнянського повіту, розуміючи, що беззаконня може призвести до загибелі держави, на урочистому мітингу обіцяли припинити свої напади на односельців-відрубників, “які скориставшись згубним царським наказом про вихід на відрубку, пограбували все село. Скільки політичної зрілості в нашому селі! Скільки мудрості!”, – пишався місцевий кореспондент [5, с. 6]. Отже, заклики до законслухняності, прагнення селянства вписатися в нове, з їхньої точки зору більш справедливе правове поле, були характерним явищем для Чернігівщини у першій половині 1917 р.

На що ж очікувало селянство, як виглядав справедливий лад на селі з точки зору селянської правосвідомості? На ментальні та правові погляди селян впливав не лише соціальний фактор, а й географічний, що становило певні особливості Чернігівської губернії.

Чернігівська губернія складалась з 15 повітів, що суттєво відрізнялися за природно-кліматичними умовами та якістю орних земель, що значно впливало на селянську ментальність. Родючі ґрунти південних повітів (Ніжинського, Конотопського, Борзенського, Козелецького), наявність великої кількості сіножатей і вигонів, давні традиції подвірного землекористування тут проклали дорогу столипінській аграрній реформі, що

дозволило заможним селянам поступово відірватися від товариства, вийти на хутір або відруб. За висновками одного з радянських губернських керівників Т. Коржикова, хуторяни перетворювались на дрібних поміщиків, “кумів королю, сватів Терещенку”, наймали собі батраків, змушуючи їх працювати по 16 годин на добу. За його ж свідченням, у північних повітах (Мглинському, Стародубському, Суразькому та Новозибківському) з бідними ґрунтами та частими неврожаями хуторянських поселень “селян-дворянчиків” не було, а невеличка купка заможного селянства особливо із загальної селянської маси не виділялась. Саме тому, на його думку, мешканці північних районів були схильні до колективного, хоч і найбільш примітивного землекористування – общинного [6, с. 1–3]. На Чернігівщині, на відміну від інших губерній, община охоплювала понад 50% селянських господарств. Общинне землекористування було характерне для північних повітів Чернігівщини, на це впливав і географічний фактор – кордон з російськими губерніями. Община була єдиним засобом порятунку для сільських мешканців півночі губернії, оскільки вони повсякчас перебували на межі виживання, страждаючи від постійного недоїдання, а подекуди і голоду. І. Шраг неодноразово ставив питання про життєвий рівень селянства північних повітів на засіданнях губернського земства ще на початку ХХ ст., пропонував готувати аграрну реформу з урахуванням місцевих умов, однак і органи місцевого самоврядування, і центральна влада не перейнялися цією проблемою.

З відмінностей у характері господарювання впливали і розбіжності у правових поглядах. Незначна частина заможного селянства на півдні губернії, вже втягнута у ринкові відносини (за розрахунками Г. Клунного, 7,1% селянських господарств відокремились на хутори чи відруби [7, арк. 2, 4]), виступала за збереження приватної власності на землю. Для цього спільними зусиллями з поміщиками влітку 1917 р. були утворені Чернігівський, Ніжинський, Новгород-Сіверський та Мглинський союзи землевласників. Однак консервативні елементи села були в явній меншості.

У правосвідомості основної маси селянства переважала ідея скасування приватної власності на землю. Цей селянський світогляд М. Вебер назвав “архаїчним аграрним комунізмом” [8, с. 60]. Право на землю, за переконаннями селянства, було нерозривно пов’язаним з правом на працю. У рішеннях селянських сходів та з’їздів усіх рівнів приймалась одна й та ж формула: “земля має бути передана тим, хто її обробляє.” Прикладом може слугувати Людновська волость Новозибківського повіту, де існували дві течії щодо вирішення земельного питання. Заможні селяни вважали за необхідне залишити у власності від 8 до 15 дес. землі на господарство, а зайві площі викупити за ринковими цінами. Бідніше селянство пропонувало скасувати власність на землю, бо “вона повинна бути доступною, як вода і повітря” [9, с. 10]. Нерідко селянство виступало за знищення власності на землю, але ця вимога уживалась в їхній свідомості з вимогою “видати землю на все життя” [10, с. 9–10]. Такі рішення ухвалювали сходи тих сіл, де існувало подвірне землеволодіння, і переділів землі не практикували. А в с. Алтинівка Кролевецького повіту селяни готові були викупити поміщицьку землю за половинну вартість і роздати малоземельним в користування на 16 років, після чого робити урізки від наділів, де сім’ї зменшилися і, навпаки, прирізки там, де сім’ї збільшилися [11, с. 8].

Практично усі сільські сходи вимагали заборони купівлі-продажу землі. Це була відверто антибуржуазна вимога, оскільки в селянському світогляді превалювало правове уявлення, що земля потрібна народу для життя і не повинна використовуватися окремими особами для наживи. Член виконавчого та продовольчого комітетів Новгород-Сіверського повіту акцентував увагу на тому, що селяни вважають за потрібне заборонити найману працю і кожному надати стільки землі, скільки він зможе обробити власними силами, а якщо землі не вистачить – виробити норму відповідно до місцевих умов [12, с. 9]. Отже, право на землю в уявленнях селян надає їм праця. Важливо підкреслити, що селяни, відповідно до їхніх правових поглядів, вимагали не експропріації землі у поміщиків, а справедливого її

розподілу згідно трудового принципу – щоб і поміщикам залишити стільки, скільки вони зможуть обробити своєю працею. Подібне рішення було ухвалено сільським сходом с. Гусинка Городнянського повіту [13, с. 6]. У 1917 р. навіть кадети у місцевій пресі визнавали, що “гасло недоторканості приватної власності на землю в теперішній час стихійного соціального зрушення втрачається само собою” [14, с. 1].

Окремо необхідно окреслити правові переконання селянства з питання прав людини та виборчого права. Селяни підтримували ідею загального виборчого права, більше того, органи самоврядування, що існували до революції були скомпрометовані в очах селянства цензовим виборчим правом. Тому влітку 1917 р. вибори до волосних земств на Чернігівщині майже повністю провалилися через низьку активність виборців. У с. Рожки Остерського повіту була висунута пропозиція – картки для голосування у всіх селян зібрати і спалити, бо у зв’язку із створенням волосного земства селяни побоювалися повернення кріпосного права [15, с. 7]. Однак сам ідеал особистої свободи і плюралізму думок, абсолютно необхідний для західних демократій, був чужий для українського селянина, що й довели події літа 1917 р. Коли розпочалась передвиборча агітація представників різних партій серед селянства, кожне сільське товариство, як правило, ухвалювало рішення заснувати в селі селянську спілку або союз (організації, що репрезентували на селі відповідно українських та російських есерів). Так, селянство Борзенського повіту не сприймало гасла Народної соціалістичної партії, яка пропонувала зберегти дрібну і середню земельну власність, а велику скасувати шляхом примусового викупу. Натомість у с. Оленівка цього ж повіту есерівську програму підтримали одностайно [16, арк. 127–128]. Спроби заможного селянства блокуватися з поміщиками у союзах земельних власників і відстоювати кадетську аграрну програму були небезпечними для життя і закінчилися повним крахом: їхні з’їзди розганялися, ініціаторів били, арештовували за звинуваченням у контрреволюційних діях. У с. Світільному Орловської волості Новгород-Сіверського повіту селяни виступили проти

союзу землевласників, заарештували 15 заможних селян, почали їх “допит”, під час якого багатії покалися у скоєному і були записані до селянської спілки. Лише після цього громада їх відпустила. Подібний інцидент трапився і в с. Плоскому тієї ж волості [17, с. 4].

Випадки обов’язкової однастайності були характерними і під час виборів до Установчих зборів. Вибори до Всеросійських Установчих зборів відбувалися наприкінці грудня 1917 р., коли в губернії значно зріс вплив більшовицької партії. Селяни сіл Храпівка, Долботове та Михайлівка Стародубського повіту захопилися більшовицькими гаслами і вирішили однастайно голосувати за список кандидатів від більшовиків за № 9. Однак для того, щоб інакодумці не порушували однастайності, ухвалили виборцям видати лише один бюлетень № 9, а всі інші – знищити. Оскаржити такий своєрідний метод “таємного” голосування наважився лише один виборець – учитель Тарасевич, якого ледве вдалося вирвати з рук розлючених “товаришів більшовиків” [18, с. 4]. В інших селах траплялися і протилежні рішення – вилучити під час голосування більшовицький бюлетень, щоб ніхто ним не скористався. Однак важливий принцип – приймати єдину однастайну ухвалу, що характерно для громади, яка традиційно жертвувала особистою свободою своїх членів задля спільної користі всього товариства. Етика виживання селянської громади значно відрізнялася від ідеалів індивідуальної свободи та плюралізму думок.

Тимчасовий уряд намагався врятувати ситуацію на фронтах війни, але в цей же час його легітимність у свідомості найбільшої верстви населення втрачалася. Після запровадження Тимчасовим урядом закону про хлібну монополію та “твердих” цін на хліб, реалізація якого практично дорівнювала реквізиції, селянство, яке й раніше відчувало себе окремим станом, тепер намагалось вийти з-під державної юрисдикції. Річ у тім, що в Чернігівській губернії запровадження державної хлібної монополії прямо вело до голоду значної кількості населення, оскільки за валовим збором зернових вона посідала останнє місце серед 9-ти губерній України – до неї з інших регіонів

щорічно ввозили понад 3 млн пудів жита і пшениці [19, с. 15–27]. Задля виживання селянство зайняло позицію, яку емоційно сформулював голова волосного сходу в с. Кислі Городнянського повіту: “Не давайте нам і не беріть від нас” [20, с. 4]. Село, яке декілька місяців тому добровільно ділилося з владою продуктами своєї праці, практично оголосило війну державній політиці: матеріали місцевої преси та архівні документи місцевих установ свідчать про відмову селян здавати державі за безцінь свій хліб, збройний опір обліковцям продовольчих управ, помсту посадовцям продовольчих комітетів. Селяни с. Горбове Чернігівського повіту під вигуки “Буде знати монополю!” підпалили будинок голови волосної продовольчої управи С. Савенка, який чудом залишився у живих [21, с. 2].

Під впливом загрози голоду в північних повітах губернії, повернення з фронту розпропагованих більшовиками військових частин та повної бездіяльності як Тимчасового Уряду, так і Центральної Ради у розв’язанні аграрної проблеми, почала набирати оберти друга тенденція – деструктивної правової поведінки селян, прагнення до анархії, руйнування будь-яких державних інституцій, повернення до принципів звичаєвого права. Протягом другої половини 1917 – початку 1918 рр., друга тенденція поступово витісняла прагнення частини селянства дотримуватися законності та правопорядку.

Почалося з безневинної як для революційного часу “примусової оренди” поміщицьких земель за рішенням обраних селянами сільських земельних, виконавчих або продовольчих комітетів. Розмежувати їхні функції на той час ніхто б не взявся, але обрані вони були дійсно демократично й відображали соціальний склад села. При цьому вартість оренди знижувалася, оскільки селяни небезпричинно вважали умови оренди кабальними. Незважаючи на це, восени 1917 р. поміщики охоче йшли на цей захід за домовленістю з новообраними комітетами, зберігаючи за собою принаймні статус власника, на який селянство і не претендувало. Даний захід, хоч і був незаконним з

юридичної точки зору, на певний час відтягнув розгрома маєтків поміщиків та заможного селянства.

Подекуди досягнути компромісу між землевласниками і селянством не вдавалося, бо поміщики також далеко не завжди демонстрували високий рівень правової культури. Так, представник Козелецького повіту звітував на сесії губернського земельного комітету, що селянство часом виступає більш розважливою стороною, йдучи на поступки та мирні домовленості, коли поміщики-власники плантацій цукрових заводів самовільно захоплювали ділянки землі [22, с. 4].

Траплялося, що селянство намагалося ліквідувати невігідні для громади результати столипінської аграрної реформи та перевести відрубників на їхні попередні наділи. Заможні селяни с. Азарівки Стародубського повіту скаржилися на таке рішення аж в Міністерство землеробства, але місцевий виконком розпорядження міністерства проігнорував [23, с. 4]. Отже, селянство при бездіяльності влади самовільно взялося “виправляти” несправедливі з їхньої точки зору закони, що ставили інтереси окремих осіб вище громадських.

Влітку 1917 р. розпочалася боротьба між поміщиками, продовольчими управами та селянством за ліси. Поміщики перестали продавати селянам ліс на зруб, а селяни у відповідь заборонили будь-яким приватним особам та продовольчим управам заготовляти ліс, стверджуючи, що користуватися ним мають право лише навколишні сільські товариства.

Облік поміщицьких земель, санкціонований більшовицьким Декретом про землю відкрив шлях до дезорганізації приватновласницьких господарств. Однак восени 1917 р. місцеві органи самоврядування південних та центральних повітів ще намагались керуватися при цьому розпорядженнями українського уряду. Так, сільський схід с. Петрівки Новобиківської волості Козелецького повіту, так і не зрозумівши досить складні законодавчі акти Центральної Ради зі земельного питання, відправив до Києва представників, щоб з'ясувати, в чієму розпорядженні повинна знаходитись економія

Новобиківського цукрового заводу [24, арк. 34]. Волосні земельні комітети Остерського повіту брали на облік нетрудові маєтки, ретельно складаючи акти перепису за участю представників власників, сільського товариства, волосного земства, повітової міліції [25, арк. 10, 17–19]. Однак у листопаді – грудні 1917 р. чітке виконання урядових розпоряджень було скоріше винятком, ніж правилом.

Руйнівна тенденція та селянський екстремізм насувалися з півночі губернії, де населення відчуло наближення голоду і всмоктувало як губка принадні більшовицькі гасла на кшталт “Грабуї награвоване!” На початку жовтня розпочались погроми винокурень та горілчаних складів, які були спокусою після трьох років заборони продажу горілки. Починалося з масового пияцтва, опісля – пожежа, далі – погром маєтку або економії. Навіть за таких умов частина селян зберігала здоровий глузд: у Старій Басані Козелецького повіту на початку листопада селяни запропонували спустити спирт у ставок, щоб запобігти наміру окремих осіб розгромити завод [26, с. 7].

Завершивши погроми економії, селянство взялося за підпали хуторів та побиття хуторян та відрубників. У с. Юрове Мглинського повіту навесні 1918 р. заможні селяни, лежачи на землі обличчям вниз під прицілом гвинтівок озброєного загону односельців-бідняків, змушені були погодитися на зрівняльний переділ всіх земель. Подібні події мали місце у Новгород-Сіверському повіті [27, с. 115]. Навіть рішення про запровадження “чорного переділу” сільське товариство намагалося прийняти формально одногосно, силою примушуючи багатших інакодумців.

Поширилася епідемія самосудів, що було поверненням до традицій звичаєвого права. Однак селяни не бачили іншої можливості захиститися від банд з прийшого кримінального елемента, що сприйняли більшовицьку ідеологію та методи дій. Чотири північні повіти – Мглинський, Суразький, Стародубський і Новозибківський були стероризовані угрупуванням на чолі з П. Шимановським (відомим своєю активністю на посаді голови Мглинського

повітового земельного комітету). Чотири загони, набрані зі злочинців, проводили безконтрольні реквізиції хліба та худоби, грабували та гвалтували. Селяни декілька разів намагались протестувати, але натовп розганяли. 31 березня у Мглині П. Шимановський наказав розстріляти збори селянських депутатів. Проте розлючений натовп оточив будинок ради, й П. Шимановського було розтерзано [28, с. 11–12]. Отже, у подібних випадках за умов бездіяльності влади або й потурання більшовицькою владою кримінальним елементам під комуністичними гаслами, самосуди стали захисним механізмом для виживання сільського товариства.

До архаїзації суспільних відносин на селі необхідно віднести і такі явища як недовіра до судових інстанцій та втручання у роботу судів. Так, у с. Покошичі Кролевецького повіту молодий солдат під час судового засідання у справі про незаконну порубку лісу вдарив мирового суддю і розігнав суд, аргументувавши свій вчинок тим, що і ліс, і суд мають бути народними, а мировим суддям “досить дроти нашу спину” [29, с. 4]. Хоч у багатьох населених пунктах і на початку 1918 р. селянство зверталося до мирових суддів і подекуди отримувало рішення на свою користь, в тому числі й у справах по незаконні реквізиції хліба продовольчими установами та міліцією [30, с. 7].

Такі явища як підпали, погроми маєтків, руйнація сільськогосподарських машин, проведення кишенькових реквізицій та “бабської соціалізації” (переділ вмісту скринь) пояснити будь-якою селянською правосвідомістю вже неможливо. Це свідчило про соціальну й моральну деградацію: пересічний селянин втратив довіру до влади, вибився із звичайного буття. Селянські традиційні соціалістичні ідеї передбачали спільне користування землею, лісами, пасовищами, річками, й іншими “дарами Божими”. Але грабувати майно і будь-які результати людської праці правова свідомість села суворо забороняла.

Свідченням того, що сільське населення вже не сподівалося на законність, правопорядок та розв’язання болючих соціальних проблем на

державному рівні, стала втрата інтересу до Установчих Зборів, які були об'єднавчою ідеєю для всього суспільства протягом 1917 р. Якщо наприкінці грудня 1917 р. у виборах до Всеросійських Установчих Зборів взяли участь 76% виборців Чернігівської губернії (найвища активність виборців серед українських губерній, середній показник по Україні – 49,6%), то в перших числах січня 1918 р. за кандидатів до Українських Установчих Зборів голосували лише 31% виборців. Селяни переконалися, що парламентськими методами аграрну проблему розв'язати не вдасться [31, с. 6].

Не міг відразу навести лад на селі й прихід німецьких військ. Так, виконуючий обов'язки Борзнянського повітового комісара повідомляв, що впродовж 1917 р. селянство звикло до автономного життя окремих населених пунктів, і нагадувати про існування центральної влади доводилося навіть місцевим установам, а деякі села настільки заразилися більшовизмом, що на них могла вплинути тільки військова сила. [32, арк. 225].

У подальшому, протягом 1918 – 1921 рр., маятник революції продовжував розхитувати село від відновлення поміщицького землеволодіння за часів гетьманату П. Скоропадського до перших спроб насильницької колективізації за більшовиків, що переривалися наступами денікінських та польських військ. При цьому кожний режим вдавався до реквізиції продовольства та худоби у селянина, який на неродючих ґрунтах Чернігівщини був змушений виживати сам і годувати армії всіх режимів, а також до каральних дій проти тієї частини села, яка підтримала попередній уряд. Чи варто дивуватися, що село намагалося замкнутися в собі, і протидіяти будь-якій владі? Господарська та політична автаркія селянства була єдиним засобом для виживання сільської громади. Врешті правові переконання селянства взяли гору – перманентні “чорні переділи” землі, що мали на меті досягнення остаточної справедливості, більшовицькій владі вдалося зупинити лише навесні 1921 р.

Основна маса селянства Чернігівщини не сприймала буржуазних цінностей – приватної власності та найманої праці, які, зрештою мали

привести до процесу “розселянювання”, а отже зубожіння значної кількості населення. Однак це не означає правового нігілізму, антиетатизму та архаїзації суспільних відносин. Це означає лише можливість іншого шляху розвитку суспільних відносин на селі, які на початку ХХ ст. намагалися пояснити своїм сучасникам видатний письменник Л. Толстой та вчений-аграрник О. Чаянов. Відповідно, готуючи реформування аграрної сфери, будь-якій політичній силі необхідно було враховувати особливості форм господарювання та правосвідомості населення окремих регіонів, на чому наполягав І. Шраг.

Натомість час для цього був згаяний царським урядом, а уряди революційної доби намагалися використати селян задля власного сходження до влади, нехтуючи системою правових поглядів селянства. Це спричинило деструктивну правову поведінку селян, прагнення до анархії, руйнування будь-яких державних інституцій, повернення до принципів звичаєвого права і замкнутості селянської громади, що призвело до моральної деградації усіх верств населення, у тому числі маргіналізації селянства.

-
1. Селянин. – 1917. – № 3-6.
  2. Демченко Т, Курас Г. “Батько Шраг” // Чернігівщина incognita. – Чернігів, 2008. – С. 291–297.
  3. Известия Городнянского уездного исполнительного комитета. – 1917. – 4 мая.
  4. Черниговская земская газета. – 1917. – 23 апреля.
  5. Известия Городнянского уездного исполнительного комитета. – 1917. – 18 мая.
  6. Коржиков Т. М. Юг и север Черниговщины и Советская власть // Вестник Черниговского губернского земельного отдела. – 1919. – № 15-16.
  7. Центральний державний архів громадських об’єднань України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 40.
  8. Кара-Мурза С. Г. Советская цивилизация. – К., 2004.
  9. Черниговская земская газета. - 1917. – 20 июня.
  10. Черниговская земская газета. – 1917. – 18 июля.
  11. Черниговская земская газета. – 1917. – 9 июня.
  12. Черниговская земская газета. – 1917. – 21 июня.
  13. Известия Городнянского уездного исполнительного комитета. – 1917. – 10 августа.
  14. Народная свобода (Сумской отдел партии народной свободы). – 1917. – 14 мая.
  15. Черниговская земская газета. – 1917. – 10 октября.
  16. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). – Ф. Р-4180. – Оп. 1. – Спр. 1.
  17. Черниговская земская газета. – 1917. – 8 сентября.
  18. Черниговский край. – 1917. – 12 декабря.

19. Дзенькевич Б. М. Производительные силы сельского хозяйства на Украине. Статистический очерк. – Вып. 1.: Сбор, потребление и вывозимые излишки 6-ти главнейших хлебов: ржи, пшеницы, овса, ячменя, проса и гречихи. – К., 1917.
20. Известия Городнянского уездного исполнительного комитета. – 1917. – 3 августа.
21. Известия Черниговского исполнительного комитета. – 1917. – 17 сентября.
22. Черниговский край. – 1917. – 11 октября.
23. Известия Черниговских губернских исполнительного и продовольственного комитетов. – 1917. – 7 июня.
24. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1060. – Оп.1. – Спр.26.
25. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.Р-505. – Оп.1. – Спр. 1.
26. Черниговская земская газета. – 1917. – 24 ноября.
27. Игрицкий И. В. 1917 год в деревне. Воспоминания крестьян. – М.; Л., 1929.
28. Черниговская земская газета. – 1918. – 20-27 апреля.
29. Черниговская земская газета. – 1918. – 26 января.
30. Черниговская земская газета. – 1918. – 2 февраля.
31. Черниговская земская газета. – 1918. – 28 апреля.
32. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп.254 а. – Спр. 80.

Відомості про авторів

Андрійчук Тамара Володимирівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та культурології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Ващенко Алла Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всевітньої історії Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Гейда Ольга Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Демченко Тамара Павлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Еткіна Ірина Ігорівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Центрально-Східної Європи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Ісаєнко Олена Іванівна – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського.

Леонтович Олена Василівна (Київ) – письменниця, член Національної спілки письменників України.

Москаленко Марія Іванівна – завідувач меморіального відділу Літературно-меморіального музею-заповідника М. М. Коцюбинського.

Обушний Олег Олексійович – магістр державного управління, громадський діяч.

Онщенко Оксана Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Чернігівської філії Київського славістичного університету.

Рахно Олександр Якович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України, заступник директора Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Старовойтенко Інна Михайлівна (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археографії ім. М. С. Грушевського НАН України.

Тарасенко Олександр Федорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Центрально-Східної Європи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Чугай Світлана Володимирівна – вчителька початкових класів Седнівської загальноосвітньої школи I – III ступенів.

Шара Любов Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Центрально-Східної Європи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Шарпата Наталія Миколаївна – вчитель історії Седнівської загальноосвітньої школи I – III ступенів, Відмінник освіти України.

ДОДАТОК № 1

Жартівливе привітання до дня народження, надіслане І. Шрагу із Глухова у 1900 р.

Седнев: Ильє Людвиговичу Шрагу

У день Ильи
В сей саме славний час
В глухій землі
Витають Вас
Два глухари:
Митарь Ивась
И жрец глагола
Піит Микола

1900, июль 20 дня

г. Глухов

Послали Ив[ан] Мих[айлович] Рубан
и Мик[ола] Мих[айлович] Чернявский

Чернігівський історичний музей
імені В. Тарновського. –
Ал. № 59–240/603. – Арк. 1–2.

ДОДАТОК № 2

*Написи на вінках, зроблені українською мовою, на похоронах
М. Коцюбинського*

“1. Славетному художнику, щирому громадянину, незабутньому Михайлові Коцюбинському [–] друзі і прихильники Чернігівці”.

“2. Співцеві прекрасного – Московська Українська Колонія, Товариство “Кобзар”, Українська секція Товариства Слов’янської культури, редакція “Украинской Жизни”.

“3. Повісти Михайла Коцюбинського по вік будуть окрасою українського письменства; нехай буде йому слава, пам’ять вічна [–] Одеські земляки”.

“4. Довічна пам’ять і дяка тобі, наш шляхетний мистець рідного слова; дочасна смерть твоя тяжким сумом обгорнула наші душі.

Трупа Садовського”.

“5. Творцеві Того, що записано в книгу життя.

Подільська “Просвіта”.

“6. Дорогому Михайлу Михайловичу Коцюбинському від Мих[айла] Могилянського”.

“7. Славному письменникові [–] Полтавське Товариство “Боян”.

“8. Славному синові України[,] щирому громадянину [–] Полтавське Громадянство”.

“9. Артистові Українського слова [–] Полтавський

Драматичний Гурток”.

“10. Великому письменнику України від Одеського Українського Клубу”.

Чернігівський історичний музей
імені В. Тарновського. –
Ал. № 59–239/603. – Арк. 41–42.

ДОДАТОК № 3

Світлана Чугай
(Седнів)

БАТЬКО ШРАГ (посвята)

Давній Седнів, сивочолий друже,
Ми тебе оспівуєм в піснях,
А сьогодні захотілось дуже
Про тебе сказати, батько Шраг.

Років пролетіло вже чимало,
Як з'явився ти на білий світ,
Матір колискову заспівала
І бажала жить багато літ.

В Лизогуба честь – Ілля назвали,
Став хрещеним батьком Лизогуб,
Щастя всі дитині побажали,
Щоб хлопчина ріс міцним, мов дуб.

Він зростав і грамоти навчався,
Все запам'ятовував як слід,
Гувернер-француз лиш дивувався,
Адже хлопцю небагато літ.

Вчитель Глібов учня вчив багато.
Шраг з Вербицьким був найліпший друг.
Німець – батько, українка – мати,
А в дитині – український дух.

Адвокатом був він популярним
І над слухачами панував,
Ще – оратором палким і гарним
І могутній голос дуже мав.

Він юрист найкращий в Україні,
Людяний і незрадливий друг,
Оборонцем був простій людині,
Захищав селян він від наруг.

Шраг в «Громаді» працював уміло,

І фундатором в «Просвіті» виступав,
До кінця доводив кожне діло
І за рідну мову вболівав.

У Держдумі працював завзято,
І в Центральній Раді був земляк,
Як же нам про нього не згадати,
Не створити шани й честі знак?

І коли природа пробудилась,
Забуяло весело зело,
Твоє серце, друже, зупинилось...
Скільки квітів пам'яті лягло!

Бо життя свідоме й благородне
Ти віддав народу України,
Й залишився в пам'яті народній,
То ж нехай одвічно слава лине.

З М І С Т

Демченко Тамара	
Переднє слово	
Шарпата Наталія	
Містечко Седнів – мала батьківщина Іллі Шрага	
Демченко Тамара	
Деякі нові дані про родину Іллі Шрага.....	
Онiщенко Оксана	
Штрихи до портрету доньки І. Шрага – Олени Чуднівської.....	
Леонтович Олена	
Однодумці.....	
Старовойтенко Інна	
Ілля Шраг у громадсько-культурних та видавничих заходах української громади початку ХХ ст.	
Ісаєнко Олена	
Ілля Шраг та Василь Хижняков: порівняльна характеристика двох діячів	
Ващенко Алла, Обушний Олег	
Юридичний статус земських гласних, голів та членів земських управ	
Шара Любов	
Діяльність Чернігівської думи за часів головування В. М. Хижнякова.....	
Рахно Олександр	
О. Русов і М. Коцюбинський: маловідомі факти спільної громадської діяльності	
Демченко Тамара, Москаленко Марія	
Ілля Шраг і Михайло Коцюбинський у чернігівському інтер'єрі	
Андрійчук Тамара	
Родина Лебедів у національно-культурному житті Чернігова на початку ХХ ст.	
Тарасенко Олександр	
Спогади священика Матвія Полонського як джерело з історії Чернігівщини початку ХХ ст.	
Гейда Ольга	
Нездійснений бібліографічний проект Дмитра Бочкова.....	
Еткіна Ірина	
Правові погляди селянства Чернігівщини за доби революції 1917 – 1921 рр.	
Відомості про авторів	
Додатки	

Науково-популярне видання

Шрагівські читання

Збірник статей і матеріалів
Випуск I

Відповідальний редактор – Коваленко О.Б.
Ком'ютерний набір – Демченко Т.П.